

KLEID

VGN
50 JAAR!

nr 6 | SEPTEMBER 2008 | JAARGANG 49

Hendrik VIII

Utopia

'Het lijkt een mooie, maar

en de

echt

bloedige dag te worden'

gezusters Boleyn

een droomland?

De Frans-Duitse oorlog

Algemeen Bestuur VGN

Jan-Maarten de Wit

voorzitter (Com en Elia)
tweede foto Kleio
Van Om Broghweg 13
6542 XL Drielen
Tel. 0316 - 220 568
j.m.dewit@hlmerscollege.nl

Wim Duyff

commissie-voorz. nieuw
onderbouw
Kernstraat 8
3445 KT Pijnleend
Tel. 0209 - 849 870
w.duyff@planet.nl

Wendy Hinke-Michels

secretaris (commissie VGN)
Commissie Havo/vwo
Aminkweg 72
7557 AH Hengelo
Tel. 074 - 242 96 86
mwhinke@hotmail.com

Maas van Egdom

redactie website
Sennedestraat 10
3402 JD Alphen a/d Rijn
Tel. 0172 - 435 071
mvanegdom@wanadoo.nl

Maud Knook

penningmeester
(commissie Didactiek en
schrijver)
Ertakade 133
1019 ED Amsterdam
Tel. 020 - 438 45 10
j.ketknook@planet.nl

Marjan de Groot-Reuzekamp

vice-voorzitter
(commissie PARO, SLO)
Rompersdreef 26
5233 ER Den Bosch
Tel. 073 - 6442 98 92
j.m.degroot@home.nl

Berichten voor de VGN
Bertus kunt u mailen of
opeten aan de secretaris.
Wendy Hinke. Klein is het
blad van de Vereniging van
docenten in geschiedenis en
staatsinrichting in Nederland
(VGN). Leden ontvangen het
gratis. Wilt u lid worden?
Aanmelding is mogelijk via
de VGN-site.

VGN gite: 128701 t/m v.
penningmeester VGN Stiens
E-mail: vgn-kleio@orange.nl

Website: www.vgnkleio.nl

Redactie Kleio

Joke Noordstrand

hoofdredacteur
Lorentzplein 18
2012 HG Haarlem
Tel. 023 - 532 99 04
j.noordstrand@worldmail.nl

Martijn Strobos

redacteur Kleiokrant
Splinterlaan 12
2352 SJ Leiderdorp
Tel. 071 - 589 40 20
mstr@davinci-leiden.nl

Juul Lelieveld

eindredacteur
Kastanjeaan 4
6533 BD Nijmegen
Tel. 024 - 360 22 83
redactie@juul.nl

Hans Pols

secretaris
Van Aerssenstraat 140
2582 JT Den Haag
Tel. 070 - 350 12 80
j.pols@penta.nl

Ger van der Drift

Bruwlust 193
3162 SB Rhooen
Tel. 010 - 481 22 43
g.vanderdrift@penta.nl

Luitgever SchoolBV

Opmaak: Fizz reclame com-
municatie
Fotografie: Saskia Lelieveld

Daan Schuijt

Jan Luykenlaan 291
2132 DH Leiden
Tel. 071 - 672 79 82
d.schuijt@fioretti.nl

Marjonne Maan

Fahrenheitstraat 25
2561 DN Den Haag
Tel. 06 - 224 33 811
marjonne_maan@hotmail.com

Druk: Drukkerij Gieshoorn Ten
Brink, Meppel

ISSN 0168-6449

Anny Hartgerink

Aa-park 10
8032 CS Zwolle
Tel. 038 - 453 35 13
a.hartgerink@leleeuw@
planet.nl

Kopij voor de Kleiokrant kunt
u sturen naar Martijn Strobos.
Neem voor informatie over
adverteren in Kleio contact op
met Joke Noordstrand a.i.

COLOFON

Contributies 2007/2008

• Salaris t/m LB6	€ 60,-
• Salaris vanaf LB7	€ 70,-
• Docent met drie of meer vakken	€ 45,-
• Baan van minder dan 0,6 fte	€ 50,-
• Kennismakingslid	€ 35,-
(alleen voor studenten)	
• Buitengewone leden, pensioen, VUT	€ 55,-
• Partnerlidmaatschap	€ 80,-
Abonnement:	
• Binnenland	€ 71,-
• Buitenland, Europa	€ 75,-
• Buitenland, overig	€ 85,-
• Losse nummers	€ 12,-
incl. verzendkosten	

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Indien iemand meent als rechthebbende in aanmerking te komen, kan hij zich tot de uitgever wenden.

Leden- en abonnementenadministratie

Administratiekantoor
H. Adema
Aldransdyk 50
9053 DH Strien
Tel. 058 - 257 94 42
Fax: 058 - 257 39 99
henk_adema@hotmail.com

VAN DE REDACTIE

In deze Kleio een aantal handige zaken voor het lesgeven:
Elise Stork komt met een schematisch overzicht hoe je vanuit de verschillende vakken profielwerkstukken kunt beoordelen.
Judith Tadema beschrijft wat je allemaal met Teleblik kunt en geeft daarnaast ook nog enkele handige sites.
Huub Kurstjens en Stefan Boom van het Cito gaan uitgebreid in op de eindexamens geschiedenis van het afgelopen jaar en schenken ook aandacht aan de examens van de komende jaren.

Oorlogen zijn helaas van alle tijden. Dennis Kool gaat in op de Frans-Duitse oorlog. Ook bij de recensies komt u boeken tegen over de Koude Oorlog die nu weer actueel lijkt te worden door de Russische inval in Georgië.

Er wordt uitgebreid aandacht aan de tijd van Hendrik VIII besteed: zowel in de bespreking van de film *The other Boleyn girl* als in het prachtige artikel waarin Petty Bange vertelt onder welke omstandigheden Thomas More *Utopia* schreef.

Tot slot is er aandacht voor de Week van de Geschiedenis. Annemarie Hogervorst geeft een overzicht van de activiteiten in die week. In de afsluitende nacht van de geschiedenis op 18 oktober organiseert Anno samen met VGN/Kleio een debat over geschiedenisonderwijs met lesjes en proefwerken van vroeger en nu. Komt allen!

Joke Noordstrand

PRUISISCHE PYRRUSOVERWINNING?

De Frans-Duitse oorlog

J. van der Kooij

4

EEN EENSTEMMIGE CANON

8

De canon van Nederland kritisch benaderd

MARIEKE VAN ORSEL

KLEIOSKOOP

17

The other Boleyn girl

ANNIE HARTGERINK

HISTORISCH OVERZICHT VALT GOED IN VMBO-EXAMEN

35

De vmbo-examens van 2008

HUUB KURSTJENS

OP ZOEK NAAR HET JUISTE ANTWOORD

38

De examens havo/vwo van 2008

STEFAN BOOM

EN VERDER

12

Utopia: droomland of angstdroom?

20

Pilotscholen enthousiast over het nieuwe examenprogramma

22

Boek van de maand

25

Boeken

26

Profielwerkstukken beoordelen

32

Week van de geschiedenis

42

Recensies

46

Kleiokrant

Pruisische Pyrrusoverwinning?

DE FRANS-DUITSE OORLOG

De Frans-Duitse oorlog van 1870-1871 staat in de schaduw van de Eerste en de Tweede Wereldoorlog. Toch was ook deze oorlog een dramatische gebeurtenis met verstrekkende gevolgen voor Europa. Pruisen behaalde de overwinning, maar betaalde uiteindelijk een hoge prijs. In deze bijdrage wordt mede aan de hand van dagboekfragmenten een persoonlijk gezicht gegeven aan dit bloedige conflict.

In relatief korte tijd verwierf het voormalige hertogdom Pruisen een machtige positie op het Europese vasteland. Na de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) werd Pruisen erkend als grote mogendheid. Wel werd deze nieuwe speler op het Europese toneel met argwaan bekeken. Pruisen was namelijk een autoritaire staat waarin het leger een dominante rol speelde. Tegelijkertijd kenmerkte Pruisen zich door religieuze tolerantie, een liberaal immigratie-

'In tegenstelling tot zijn illustere naamgenoot was keizer Napoleon III geen geniale strateeg, maar een door ziekte verzwakte dromer.'

beleid en een verlichte cultuur. In de achttiende eeuw was Pruisen de modernste staat van Europa. Wel moet worden opgemerkt dat de tolerantie in Pruisen niet het gevolg was van menslievendheid, maar van de pragmatistische noodzaak een goed getraind leger in stand te houden. Op dit machtige leger zou in de negentiende eeuw met regelmaat een beroep worden gedaan.

Broederstrijd

In de negentiende eeuw was Pruisen, net als de overige Europese mogendheden, met regelmaat betrokken bij gewapende conflicten. Zo leverde Pruisen in de slag van Waterloo (1815) een militaire bijdrage aan de overwinning op Napoleon. In datzelfde jaar werd de Duitse Bond opgericht, waarin Pruisen en Oostenrijk de toon

aangaven. De concurrentie tussen beide Duitse grootmachten resulteerde in 1866 in de broederstrijd tussen Oostenrijk en Pruisen. In de slag bij Sadowa zegevierde Pruisen. Deze overwinning was erg belangrijk, omdat de weg naar Duitse eenwording onder leiding van Pruisen nu open lag. Een jaar later werd de Noord-Duitse Bond onder leiding van Pruisen opgericht. De militaire successen van Pruisen werden vooral door Frankrijk met argusogen gadeslagen. Met name de snelle overwinning van Pruisen op Oostenrijk bracht een schok teweeg in Frankrijk, dat zijn positie op het vasteland ernstig bedreigd zag. Veelzeggend is de uitspraak van de Franse maarschalk Randon, die verklaarde dat Frankrijk evenzeer bij Sadowa verslagen was als Oostenrijk.

Diplomatieke rel

De relatie tussen Frankrijk en Pruisen werd op de proef gesteld door een aantal diplomatieke rellen. Het incident dat de druppel deed overlopen vond plaats in 1870. In dat jaar waren de Spanjaarden namelijk op zoek naar een nieuwe monarch. Bismarck had Leopold von Hohenzollern, de neef van de Pruisische koning Wilhelm I, als kandidaat aanbevolen. Frankrijk was daar fel op tegen, omdat het land vreesde te worden ingesloten. De Franse gezant Benedetti werd daarop naar Wilhelm I gezonden om te eisen dat er in de toekomst geen Hohenzollern op de Spaanse troon zou komen. In het kuuroord Bad Ems werd het Franse verzoek beleefd geweigerd. Vervolgens telegrafeerde de koning een verslag van het gesprek en

Dr. Dennis de Kool is als postdoc verbonden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

verzocht Bismarck de pers over de gang van zaken in te lichten. Bismarck zette de afwijzing opzettelijk scherper aan en maakte het 'Emser telegram' vervolgens openbaar. Dit was een belediging voor Frankrijk. Op 19 juli 1870 verklaarde de Franse regering de oorlog aan Pruisen. Over de vraag of Bismarck bewust heeft toegewerkt naar deze confrontatie verschillen historici van mening.

Bloed en ijzer

Om de historische context van de Frans-Duitse oorlog beter te doorgronden is het noodzakelijk stil te staan bij de belangrijkste hoofdrolspelers. In het Franse Keizerrijk was keizer Napoleon III, de neef van de beroemde Napoleon I, de belangrijkste figuur. Napoleon III begon zijn regering als een dictator. In tegenstelling tot zijn illustere naamgenoot was hij geen geniale strateeg,

maar een door ziekte verzwakte dromer. Napoleon III was klein van stuk. Zijn gelaatskleur was bleek. Hij was gesteld op titels en ceremonieel vertoon. Een meester in het verbergen van zijn gedachten. Tegelijkertijd omschrijft Hiltermann deze ondoordringelijke man als een emotionele gevoelige natuur, edelmoedig en vrijgevig, met een groot hart voor de armen, de zwakken en minstbedeel-

'Ondanks de vredige schijn, had de Frans-Duitse oorlog een bloedig karakter.'

den. Koning Wilhelm van Pruisen was daarentegen een geboren militair, evenwichtig, nauwgezet en ijverig. Hij had weinig vertrouwen in Bismarck, die in zijn ogen een gevaarlijke en onberekenbare wildebras was. Desondanks werd deze conservatieve Pruis in 1862 minister-president. Bismarck was niet alleen een geboren leider, maar ook een geboren intrigant. Volgens de 'ijzeren kanselier' zouden de grote vraagstukken in die tijd niet door redevoeringen en meerderheidsbesluiten, maar door bloed en ijzer worden opgelost.

Naar Berlijn!

De oorlog kwam in Frankrijk niet als een verrassing. Bovendien kon deze oorlog op ruime steun van de bevolking rekenen. In Parijs riep de oorlogsverklaring een patriottisch enthousiasme op. In Parijs sprak vrijwel de gehele pers zich uit voor oorlog. In de roman *De Debacle* van Émile Zola herinnert personage Maurice zich 'dat een groote geestdrift zich van Parijs meester had gemaakt, hij zag weer voor zich dien vurig-enthousiasten avond, toen het op de boulevards één deinende menschenzee

was, toen onder het zwaaien van fakkels, de kreten: "Naar Berlijn! Naar Berlijn!" uitgebruld werden.'

Het Franse vertrouwen in de overwinning wekt geen verwondering, omdat de Franse troepen in recente conflicten roem hadden geoogst. Zo waren er militaire successen behaald op de Krim, in Italië, China, Algerije en aanvankelijk in Mexico. Mede als gevolg van deze confrontaties hielden andere partijen zich afzijdig van het conflict tussen de Noord-Duitse Bond (waarin het koninkrijk Pruisen een dominante positie had) en de Zuid-Duitse staten tegen het keizerrijk Frankrijk. Voor de Fransen verliep de oorlog dramatisch. Het isolement van Frankrijk was beslist niet de enige reden. Allereerst onderschatte Frankrijk de kracht van de tegenstander. Het Pruisische leger was namelijk veel beter georganiseerd. Daarnaast miskende Napoleon III de betekenis van de moderne techniek, in het bijzonder van de spoorwegen en nieuwe artillerie. Pruisen profiteerde in hoge mate van de technische revolutie. Dankzij het spoor kon stafchef Helmuth von Moltke snel troepen mobiliseren en transporteren.

Bier en wijn

Op het eerste oog lijkt de oorlog in het begin een haast gemoedelijk karakter te hebben. Soldaat Michael Scheuring herinnert zich zijn mars naar Frankrijk als volgt: 'Morgens sechs Uhr marschierten wir am Bahnhof, eine

Monument ter herinnering aan slachtoffers van de Frans-Duitse oorlog bij Kleve (net over de grens bij Nijmegen).

große Menge Leute zog sich zusammen. Wir bekamen Wein (...) Der Kronprinz von Preußen kam zu uns und wurde mit Jubel empfangen (...) Alle Stadt Straßen waren geschmückt, und alle Häuser mit Flaggen und Grenze behängt.

In verschillende Duitse steden werden de soldaten met muziek, eten en bier onthaald. In Frankrijk waren de ervaringen van de Duitse soldaten aanvankelijk ook niet onaangenaam. Sergeant Bernhard Görner beschreef zijn korte verblijf in het Franse plaatsje Créteil als volgt: 'Wir dachten an nichts, sondern ließen uns den Wein schmecken und träumten von schönen Mädchen, deren mehrere hier waren, weil sie sahen, daß die Deutschen keine wilden Thiere sind, wie ihnen dieselben geschildert wurden.' Op een later moment maakt Görner melding van een ontmoeting met een Frans meisje. 'Sie ließ mich in ihr Zimmer kommen, bat mir einen Stuhl an und wir unterhielten uns sehr gut.'

Schijn bedriegt

Ondanks de vredige schijn, had deze oorlog echter een bloedig karakter. Dit contrast is treffend verwoord in het dagboek van korporaal Vincenz Weickert.

'Eine gütige Sonne drang durch die Wolken und verhiß einen schönen Tag – einem schönen und blutigen für Alle – den letzten für Viele.' In het dagboek van sergeant Görner treffen we een soortgelijk fragment aan. 'Der Nebel legte sich. Es schien ein schöner aber blutiger Tag zu werden.'

'De Duitse overwinning was behaald dankzij een strakke organisatie, een degelijke opleiding van het leger en superieure mankracht.'

Ook in Frankrijk maakte het aanvankelijke optimisme voorzichtig plaats voor pessimisme. In de roman *De Debacle* neemt het onbehagen bij de Franse soldaten langzaam toe. 'Ongemerkt, in het verborgen deden de twijfel en het voor gevoel van den waren toestand in hun ongevattelijke hersenen hun werk; en er was geen enkele soldaat, hoe stom hij ook mocht zijn, die niet het onbehagelijke gevoel had, dat hij slechts aangevoerd, onnoodig opgehouden, op goed geluk af in een rampzalig avontuur gestort werd.'

Totale oorlog

Het bange vermoeden van de Franse soldaten werd op 2 september 1870 een bittere realiteit. Op die dag werden Franse troepen onder commando van MacMahon verslagen in een bloedige slag bij het schilderachtige stadje Sedan. Korporaal Vincenz Weickert noteerde zwaarmoedig dat 'der Abend aus den Wolken auf die Massengräber weinte.' De slag bij Sedan had 12.000 doden gekost aan beide zijden. Vernederend voor de Fransen was het feit dat

Napoleon III tijdens de strijd gevangen was genomen. Wilhelm I ontving daarna een brief met de volgende tekst. 'Monsieur mon frère, Nu het mij niet gegeven is temidden van mijn troepen te sterven blijft mij niets anders over dan Uw Majesteit mijn degen te doen overhandigen. Ik verblijf Uwer Majesteits goede broeder, Napoleon.' Met dit symbolische gebaar kwam een einde aan het Tweede Franse Keizerrijk. De Duitse overwinning was volgens Howard behaald dankzij een strakke organisatie, een degelijke opleiding van het leger en superieure mankracht. Sedanstag werd een Duitse nationale feestdag. De Fransen hadden echter nog een laatste troef in handen: de mobilisatie van de gehele Franse samenleving om te trachten het onheil af te wenden, de zogeheten totale oorlog.

Stadsguerrilla

Het Parijse bewind van de op 4 september 1870 uitgeroepen Derde Franse Republiek was niet bereid om het vredesverdrag te tekenen. Daarop gaf stafchef Von Moltke bevel de mars 'Nach Paris' voor te bereiden. Medio september 1870 werd Parijs omsingeld. De oorlog kreeg nu een totaal ander karakter. Tot nu toe was het een klassieke confrontatie tussen twee legers geweest. In de slag om Parijs werd echter iedereen gemobiliseerd die in staat was om gewapend de republiek te verdedigen. De Duitsers die de Franse hoofdstad vanaf 19 september belegerden, kregen vrijwel meteen met de nieuwe strijdwijze, de stadsguerrilla, te maken. Von Moltke was van plan om de stad uit te hongeren. Toen de belegering te lang begon te duren, werd op 5 januari 1871 besloten om de stad te beschieten. Drie weken later gaf Parijs zich over. Op 10 mei 1871 werd in Frankfurt de vrede getekend. Dit verdrag werd op 21 mei geratificeerd.

Bloemenregen

De Duitse soldaten werden bij hun terugkeer als helden onthaald. De Duitse militair John T. Buegel heeft deze herinnering vastgelegd in zijn dagboek. 'Auf dem Marsch dort hin hatten sich Tausende Leute auf den Straßen eingefunden die uns mit donnerten Hurah, Hurah begrüßten. An der 4th und Market wurden wir beiden Fahnenträger von jungen Damen jeder mit einem Blumenkranz beehrt.' De observaties van sergeant Bernhard Görner bevestigen dit beeld. 'Es war Mittag als der Einmarsch begann. So prächtig, wie an denselben Tag habe ich München noch nicht gesehen, wird auch kaum mehr vorkommen. Die ganze breite Ludwigstrasse war mit einer ungeheueren Menschenmenge welche auf Tribünen standen, bedeckt und als wir durch das Siegesthor traten regnete es Blumen und Bouqueten, so dass ich und die Soldaten nicht mehr wusten, wohin sie dieselben stecken sollten.'

ONDANKS deze feestvreugde is voor de overwinning een hoge prijs betaald. Alleen al bij de slag om Sedan waren aan beide kanten 12.000 man omgekomen. Het totaal aantal doden en gewonden van de oorlog is lastig te bepalen. Howard schat dat aan Duitse zijde 88.488 gewonden en 28.208 doden zijn gevallen. Korporaal Vincenz Weickert betreurt in zijn dagboek de gevallen. 'Die Toden schliefen so friedlich in den Wiesengründen und ich dachte und sann – ach so viel!' Daarnaast was er ook veel materiële schade aangericht. In het dagboek van Weickert wordt namelijk ook melding gemaakt van veel uitgebrande huizen en kerken. Minder zichtbaar was de verbittering van de Fransen over de geleden nederlaag. Zij voelden zich in verschillende opzichten vernederd.

Tweede Duitse Keizerrijk

Op 18 januari 1871 werd de Pruisische koning Wilhelm I nota bene in de Spiegelzaal van Versailles gekroond tot keizer van Duitsland. Het Tweede Duitse Keizerrijk was daarmee een feit. Voor de Fransen, die kort daarvoor het Tweede Franse Keizerrijk ten onder hadden zien gaan, was deze gebeurtenis wel erg zuur. In andere opzichten hield men wel rekening met Franse negatieve sentimenten. Zo werden de voorwaarden na de oorlog zo opgesteld dat de Fransen er zich niet al te zeer door vernederd zouden voelen. Het vredesverdrag was bijvoorbeeld milder dan het verdrag dat Pruisen in 1807 kreeg opgelegd. Het Franse leger werd niet verkleind, de vloot werd niet aangetast en Frankrijk behield de overzeese gebiedsdelen. Wel moest Frankrijk Elzas-Lotharingen afstaan en vijf miljard francs aan oorlogsschatting betalen. Boterman constateert dat in het bijzonder de annexatie van Elzas-Lotharingen een zware hypotheek zou worden voor de toekomstige Frans-Duitse betrekkingen. Clark is echter van mening dat de Frans-Duitse relatie ook zonder de annexatie van dit gebied zou zijn verstoord als gevolg van de nieuwe machtsverhoudingen. De Elzas had tot aan de zestiende eeuw een Duits karakter. In 1681 werd het gebied door de Fransen veroverd en bij de vrede van Rijswijk (1697) definitief bij Frankrijk gevoegd. Onder Franse heerschappij was het betwist gebied gebleven. Enerzijds was de annexatie van Elzas-Lotharingen niet verstandig, omdat deze Franse wraakgevoelens voedde. Aan de andere kant was de annexatie van een bufferzone vanuit strategisch oogpunt wel begrijpelijk. Voor de Fransen deed dit argument er niet toe. Zij zonnen op wraak. Deze emotie van het imperialistische Frankrijk uit die tijd is overigens wel een beetje hypocriet. In 1866 koesterde Napoleon III bijvoorbeeld plannen om België in te lijven. De gekrenkte trots van de Fransen was de keerzijde van de Pruisische

overwinning. Het conflict van maar net zes maanden was een politieke mijlpaal die haar donkere schaduw tot ver in de twintigste eeuw vooruitwierp. Frankrijk ging namelijk naarstig op zoek naar bondgenoten in een

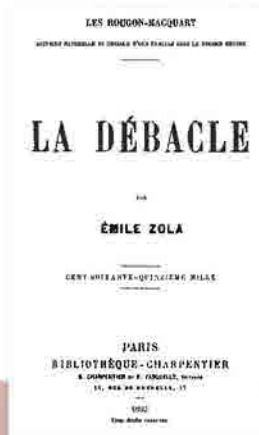
poging om Pruisen te isoleren. In 1892 kwam een Frans-Russisch verbond tot stand. In 1904 sloten Frankrijk en Engeland een verbond. Drie jaar later deden Engeland en Rusland hetzelfde. De insluiting van Duitsland was voltooid. Het Duitse Keizerrijk had alleen Oostenrijk en Italië als bondgenoten. Tot 1914, het jaar waarin

Bismarck en Napoleon III na de slag bij Sedan.

'De gekrenkte trots van de Fransen was de keerzijde van de Pruisische overwinning.'

de Eerste Wereldoorlog uitbrak, was sprake van een gewapende vrede. Het einde van deze oorlog betekende ook het einde van het Duitse Keizerrijk. Niet toevallig werd het vredesverdrag in Versailles ondertekend. Dit verdrag, dat vernederend was voor de Duitsers, zou ook geen duurzame vrede brengen. De Tweede Wereldoorlog stond voor de deur. Hiltermann constateert dat de drie oorlogen eigenlijk drie gevechtsronden van één lange worsteling zijn. Onvermijdelijk kwamen ze uit elkaar voort, elke oorlog heftiger dan die ervoor. De Pruisische zege leverde uiteindelijk rampspoed op. Het was een Pyrrusoverwinning met verstrekende gevolgen voor Europa en de wereld.

OM VERDER TE LEZEN

- Boterman, F. *Moderne geschiedenis van Duitsland 1800 – heden* (Amsterdam en Antwerpen 2005).
- Clark, C.M. *Iron kingdom: the rise and downfall of Prussia, 1800-1947* (Cambridge, Massachusetts 2006).
- Gorcum, L.J.C. van, *De betekenis van den Fransch-Duitschen oorlog 1870-1871* (Proefschrift Utrecht 1927).
- Haffner, S. *Pruisen: deugden en ondeugden van een miskende staat* (Amsterdam 2004).
- Hiltermann, G.B.J. *Triomf en neergang van Europa: drie oorlogen* (Baarn 1988).
- Howard, M. *The Franco-Prussian War: the German invasion of France, 1870-1871* (Londen en New York, 1981).
- Santen, M. van, 'Een overbodige confrontatie: De Frans-Duitse oorlog 1870-1871' in: *Kleio*, jaargang 46, nummer 7, 6-13.
- Wolf, A. *Kriegstagebücher des 19. Jahrhunderts* (Frankfurt am Main 2005).
- Zola, É. *De debacle* (Utrecht 1913).

Een eenstemmige canon

OPZET EN INHOUD VAN DE CANON VAN NEDERLAND KRITISCH BENADERD

De canon van Nederland, opgesteld door de commissie Van Oostrom, is eigenlijk overbodig, stelt Marieke Orsel. De leerlingen zouden met behulp van de canon een goed overzicht van de Nederlandse geschiedenis moeten krijgen, maar de canon is daarvoor te beperkt en bovendien onvolledig.

Kent u deze man? Dezelfde vraag stelde ik aan mijn leerlingen uit havo-4. 'Tja, het zal wel weer met geschiedenis te maken hebben,' opperde er één. 'Dat baardje, die snor. Is het Karel de Grote?' probeerde een ander. Peter, Lisanne en Shaïm kijken wat glazig naar de afbeelding. Wat moeten ze met die vreemde man uit het verleden in hun klaslokaal?

De verheffing van een natie

Het is slecht gesteld met de kennis over de vaderlandse geschiedenis. Tenminste, dat vindt de commissie Van Oostrom. Op instigatie van de Onderwijsraad en oud-minister van Onderwijs Maria van der Hoeven presenteerde zij op 16 oktober 2006 een chronologisch overzicht dat het geschiedenisonderwijs van de ondergang moet redden: de canon van Nederland. In vijftig vensters worden leerlingen van zeven tot en met veertien jaar langs de meest belangrijke historische voorwerpen, gebeurtenissen en personen geleid die ons, Nederlanders, uiteindelijk zo gemaakt hebben zoals we nu zijn.

De commissie kan niet wachten om de canon binnen het onderwijs in te voeren. Het rapport wordt begeleid door drie boekjes: een handreiking voor de docenten (deel A) en een boekje voor de leerlingen (deel B). Bovendien is er nog een leerkit vol opties voor toepasselijke excursies, websites, jeugdboeken en een poster die de canon tastbaar moeten maken.

Het mag duidelijk zijn: de overheid is heel wat van plan met het geschiedenisonderwijs. De historische kennis van de kinderen moet ernstig worden opgevijseld, opdat:

1 het historisch besef van de jeugd verbeterd;

2 de jeugd een chronologisch kader wordt verstrekt van de Nederlandse geschiedenis;

3 de sociale cohesie van de maatschappij wordt bevorderd.¹

De geschiedenis van de canon

Met deze drie doelstellingen bevindt de canon zich op het snijvlak van zowel de geschied- als onderwijskunde. Op onderwijskundig gebied is de canon echt een product van deze tijd. Voor de Tweede Wereldoorlog was het gebruikelijk dat leerlingen feiten en jaartallen moesten opdreunen. Daar zijn we gelukkig vanaf gestapt. Door de inspanningen van Bloom (jaren vijftig) en Bruner (jaren zestig) richt het geschiedenisonderwijs zich op het stimuleren van het 'historisch denken' met een curriculum waarmee leerlingen het reproductieve niveau ontstijgen om stapsgewijs een steeds hoger denkniveau te bereiken.² Midden jaren zestig werd dit curriculum uitgebreid met basisbegrippen en -beginselen die belangrijk waren voor de geschiedbeoefening,

'Wat valt te denken van de allochtone kinderen in mijn klas?'

zoals bronnenonderzoek, de tegenstelling tussen objectiviteit en subjectiviteit, causaliteit, en verandering en continuïteit.³

De canon van Nederland is een logisch gevolg van deze ontwikkeling. De canoncommissie beroept zich namelijk op de veelgehoorde klacht dat hedendaagse leerlingen over zo weinig feitenkennis beschikken.⁴ Tegenwoordig

▶ Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon, *De Canon van Nederland*, deel A, (Den Haag, 2006) 14.

▶ B.S. Bloom, *Taxonomy of Educational Objectives*, (New York, 1956).

▶ J.S. Bruner, *Toward a Theory of Instruction*, (Cambridge, 1966).

Marieke Orsel is pedagogisch-didactisch medewerker en docent History aan het Stedelijk college Eindhoven in Eindhoven.

ligt er veel meer nadruk op het aanleren van het zelf (leren) onderzoek doen (informatie verzamelen, bronnenonderzoek, reconstrueren, presenteren). Daarnaast is er de opkomst van thematisch onderwijs.

Een probleem bij deze laatste ontwikkeling is echter dat leerlingen het spoor bijster raken. Doordat de chronologie is losgelaten, stuitte ik tijdens het corrigeren bij wijze van spreken op antwoorden die inhielden dat Napoleon en Jeanne d'Arc samen in de Bastille opgesloten zaten. Volgens de commissie Van Oostrom komt dat omdat met thematisch onderwijs een wezenlijk element van de geschiedbeoefening wordt onderbelicht: het begrip 'tijd'. De canon voorziet daarom in deze onderwijskundige behoefte aan een chronologisch raamwerk, waarin de leerlingen hun historische kennis kunnen ophangen aan de vijftig vensters en zo hun nieuwe kennis beter kunnen ordenen.

Wie zijn 'wij'?

Behalve over de factor 'tijd' buigt de canon zich ook over de dimensie 'ruimte'. De canoncommissie biedt namelijk niet zomaar een chronologisch overzicht, maar de canon van *Nederland*.

Onderwijskundig is daar het een en ander voor te zeggen. Volgens Piaget en Vygotski is het individuele leerproces afhankelijk van een aantal omgevingsfactoren, zoals het contact van de leerling met de fysieke buitenwereld (Piaget) en het contact van de leerling met zijn sociale omgeving (Vygotski). De directe ruimte om de leerling heen is dus een belangrijk gegeven.⁵ Toch overstijgen de meeste geschiedsmethodes het nationale niveau en gaan in op internationale onderwerpen, zoals de Zonnekoning, Egypte en de Amerikaanse Vrijheidsoorlog. Met andere woorden: de keuze van de commissie Van Oostrom voor een 'nationale canon' is dus ook vanuit een politiek-cultureel opzicht een interessant gegeven.⁶

Volgens Hobsbawm en Ranger ontstaat de behoefte aan een vaderlandse geschiedschrijving op momenten dat een samenleving aan grote veranderingen onderhevig is. Met een onzekere toekomst voor de boeg, neemt de behoefte aan die 'goede oude tijd' omgekeerd evenredig toe.

Een kenmerk van deze 'historische reflex' is echter, dat de geschiedenisbeoefenaars geneigd zijn de nationale geschiedenis op een nostalgische manier te herstructureren. De vaderlandse geschiedschrijving heeft vaak de ondertoon dat 'vroeger alles beter' was. De verhoudingen waren helder (lees: veilig) en de samenleving was nog overzichtelijk. *Invention of tradition* noemen Ranger en Hobsbawm dat. Dat dit verleden ooit deel uitmaakte

van een angstig gemedend toekomst wordt dan voor het gemak vergeten.

Nieuwe vaderlandertjes

Behalve na de Tweede Wereldoorlog. Met de oorlog in het geheugen gegrift, werd de historische reflex onderdrukt. De samenleving was gericht op de wederopbouw en weinigen voelden de behoefte om op deze zwarte bladzijde in de geschiedenis terug te kijken. De blik werd vooruit gericht.

Het politiek belang bij een nationale opvoeding tot nieuwe 'vaderlandertjes' was bovendien zeer gering. Door de Tweede Wereldoorlog had het nationalisme een nare bijmaak gekregen. Je zag zelfs het tegenovergestelde gebeuren. Vanaf de jaren zestig werd het geschiedsonderwijs steeds breder. De helden mochten in de kast blijven; er kwam aandacht voor de geschiedenis van de 'gewone man', vrouwengeschiedenis, niet-westerse invalshoeken en kritische noten ten aanzien van het Nederlandse aandeel in de slavenhandel.⁷

Vandaar dat de komst van een vaderlandse canon bijzonder opmerkelijk is. Waar komt deze behoefte om terug te blikken opeens vandaan? Kennelijk wordt onze samenleving op talloze manieren bedreigd. Neem de reactie op Maxima's opmerking dat dé Nederlander niet bestaat. Media en politiek stonden meteen op hun achterste benen.⁸ Want als de Nederlander niet bestaat, wie zijn 'wij' dan?

Deze vraag is moeilijk te beantwoorden. Door globalisering, schaalvergroting, normvervaging en de dreiging van fundamentalisme is Nederland in een soort nationale identiteitscrisis geraakt.⁹

Onze samenleving verandert en dat leidt bij sommige landgenoten tot neerslachtigheid of zelfs een culturopessimisme waarin een minister-president oproept tot herleving van de 'VOC-mentaliteit'.¹⁰ Een canon van Nederland past daar goed bij.

Kritiek op de canon

De komst van een canon is dus verklaarbaar, maar zit iedereen wel op een nationale canon te wachten?

Ten eerste is er veel kritiek op de samenstelling van de canon. Het is namelijk niet duidelijk welke criteria zijn gehanteerd om juist tot deze vijftig vensters te komen. Eigenlijk steekt de canon wat armzalig af bij de tien tijdvakken van

▶ De Canon van Nederland, deel A, 1-2.

▶ A. Woolfolk, M. Hughes, V. Walkup, *Psychology in Education*, (Harlow, 2008) 38, 52-53.

▶ R. Ranger en E. Hobsbawm ed., *The invention of tradition*, (Cambridge, 1983) 13-14, 32.

▶ A. Wilschut, 'Een plattegrond van het verleden. Het canondebat in geschiedenisdidactisch perspectief', *Kleio* nr 2, (2006) 25.

▶ Uit persoonlijke toespraak Máxima bij de presentatie van een rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), 24 september 2007.

▶ M. Grever, *Controverses rond de Canon*, 43.

▶ Citaat: minister-president J.P. Balkenende tijdens de Algemene beschouwingen, 28 september 2006.

▶ E. Jonker, 'Sotto Voce, Identiteit, burgerschap en de nationale canon', in: M. Grever e.a., *Controverses rond de Canon*, (Assen, 2006) 15, 21-22.

▶ De Canon van Nederland, deel A, 23, 58.

▶ M. Grever e.a., *Controverses rond de Canon*, (Assen, 2006) 58.

▶ Ibidem.

'Volgens Hobsbawm en Ranger ontstaat de behoefte aan een 'vaderlandse geschiedschrijving' op momenten dat een samenleving aan grote veranderingen onderhevig is.'

de commissie De Rooy. Daar waar De Rooy de tijdvakken laat rusten op een evenwichtig curriculum dat uitgerust is met kenmerkende aspecten die gefundeerd zijn op de politieke, de sociale, de economische, en de mentaliteits-geschiedenis, blijft de canon vrij tweedimensionaal met een ogenschijnlijk willekeurige opsomming van feiten uit de vaderlandse geschiedenis.

Geschiedkundig is er ook het een en ander op de canon aan te merken. Zo voert de canonposter triomfantelijk het niet bestaande 'jaar nul' op en spreekt de commissie over de canon van *Nederland*, alsof er in de tijd van de hunebedden al een nationaal besef zou zijn geweest. In werkelijkheid was het Nederlands grondgebied pas vanaf de Bourgondiërs enigszins herkenbaar als een politieke entiteit. Zij het dat Gelre, Friesland en Groningen hier buiten vielen en het zwaartepunt lag op het huidige België. Pas vanaf de laat zestiende eeuw ontstond er een overwegend protestantse Republiek met een rooms-ka-

tholiek aanhangsel van generaliteitslanden. Waarom de commissieleden uitgerekend deze laatste 'nationale staat' hebben uitgekozen als blauwdruk voor de Nederlandse canon blijft echter onvermeld. Waarom niet de Bataafse Republiek of de Groot-Nederlandse constructie vóór 1830?

Daarnaast is de canon onvolledig. Zo komen er tot de negentiende eeuw geen vrouwen in voor. Het venster 'de Beeldenstorm' doet vermoeden dat de rooms-katholieke cultuur na de Opstand uit ons land verdween. En Zuid-Limburg en Noord-Brabant zijn nagenoeg onzichtbaar in het overzicht. Wat moeten mijn leerlingen toch met Floris V uit Den Haag? (Ja, dat was die geheimzinnige man met snor.) Van Hooff of Jan van Brabant waren bijvoorbeeld van veel groter belang voor hun directe leefomgeving. En wat te denken van de allochtone kinderen in mijn klas? De angst om de nationale identiteit kwijt te raken, zit blijkbaar bijzonder diep. De canon tolereert nauwelijks invloeden van buitenaf. Niet alleen voor Peter en Lianne is de canon opgezet, maar ook Shaim moet een goede Nederlandse staatsburger worden. De canon compenseert de 'gebrekkige' opvoeding van immigrantenouders waarbij kinderen toevallig *niet* de vaderlandsliefde voor Willem van Oranje hebben meegekregen.¹¹

Het vak geschiedenis als vehikel van identiteitsbewaking en assimilatiepolitiek; willen de geschiedenisdocenten dit wel?

Een open discussie

De commissie Van Oostrom weet ook wel dat haar canon onder vuur ligt. Ze is zelfs bereid tot een discussie over de samenstelling ervan.¹²

Maar wie gaan dit gesprek voeren? Wie worden er uitgenodigd en wie niet? De commissie verwijst naar haar forum. De canon wordt gelinkt aan een wiki waarop gepubliceerd kan worden. Maar wie voert de redactie hierover? Kortom, hoe transparant en democratisch is dat?¹³

Bovendien, hoe diep gaat deze 'open discussie'? Het voorstel van de canoncommissie blijkt eerder een ambtelijke handigheid dan een daadwerkelijke uitnodiging tot een inhoudelijk debat. Hoewel er over de onderwerpen binnen de canon gesproken mag worden, staat de canon zelf niet ter discussie.

Als de commissie stelt dat de canon binnen het onderwijs ingevoerd moet worden, liggen daaraan morele en politieke keuzes ten grondslag. Deze keuzes moeten verantwoord worden. Dan pas kun je inschatten wat de effecten van de canon zijn en - belangrijker nog - of deze canon zinvol is.¹⁴

De enige die nu profijt heeft bij deze open discussie lijkt de commissie zelf, aangezien een debat *an sich* - hoe oppervlakkig ook - de canon impliciet legitimeert.

Gebrek aan vrijheid

Met de canon legt de overheid een monopolie op het verleden. Terwijl de Nederlandse maatschappij zich in een ver stadium van maatschappelijke ontzuiling bevindt, bindt de canon het onderwijs aan een dominante versie van de geschiedenis: protestants, Hollandocentrisch en politiek conservatief. De canon knabbelt aan de vrijheid van onderwijs!

Het nationaal perspectief van de commissie Van Oostrom is te rechtlijnig en eenduidig om je blik te verruimen, een eigen visie te ontwikkelen en je het 'historisch denken' eigen te maken.

Nederland speelt verschillende rollen in de wereld die regelmatig het nationale niveau ontstijgen.

Een gemiste kans, vind ik. De aarde is namelijk niet plat; de werkelijkheid is veel complexer. Juist die complexiteit maakt de geschiedschrijving zo interessant.

De beperkte vrijheid voor docenten en leerlingen verhindert dat zij een eigen visie op het verleden ontwikkelen. Een principe dat haaks staat op de geschiedbeoefening en bovendien bijzonder ineffectief is voor het onderwijs. Met een onvolledige, tweedimensionale canon zullen leerlingen zich niet met de vensters kunnen identificeren en zal de canon - net zoals voor de Tweede Wereldoorlog - gewoon weer reproductief worden geleerd.

Geschiedenis bestaat juist bij gratie van verschillende perspectieven die met elkaar worden vergeleken. Dit gegeven zou een docent kunnen gebruiken om bepaalde historische thema's voor leerlingen inzichtelijk te maken, zodat ze de wereld om hen heen - en de mindere tastbare wereld van vroeger - beter te begrijpen is. Voor het leerproces is het juist belangrijk dat leerlingen zich kunnen identificeren met de stof. Actualisering en kritische beredenering maakt schoolse kennis betekenisvol. De canoncommissie lijkt deze kritiek voor te willen zijn. Ze suggereert dat docenten de canon levendiger moeten maken 'door weer meer verhalen te vertellen'.¹⁵ Nu zijn best veel geschiedenisdocenten te porren voor een smeugig verhaal, maar ook als de onderwerpkeuze en de politieke moraal (!) door de overheid worden opgelegd? Aannemelijker is dat de commissieleden verlangen naar hun eigen schooltijd. Zij wanen zich in een lokaal met wandkaarten van Isings en een alwetende docent. Even wordt vergeten dat er thuis rijtjes en jaartallen dienden te worden geleerd. Een vorm van docentgestuurd onderwijs dat haaks staat op de door OCW gepropageerde principes voor de Nieuwe Onderbouw en de Tweede Fase.

Tot slot

De canon is niet effectief. Het biedt de Nederlandse jeugd inderdaad een chronologisch kader, maar doen de tien tijdvakken van De Rooy dat ook niet? Dat maakt een extra canon overbodig.

De meerwaarde van de canon zou zitten in de simplificering van de geschiedenis, zodat leerlingen een overzicht van de Nederlandse geschiedenis krijgen. Maar de canon is onvolledig en op sommige punten historisch incorrect en eenduidig.

Daarbij beperkt een politiek-morele canon de vrijheid van leerling en docent. De cognitieve aspecten van het geschiedenisonderwijs staan op de tweede plaats. Met één enkel perspectief op het verleden doet de commissie Van Oostrom zowel het onderwijs als de geschiedkunde tekort. Voor het ontwikkelen van historisch besef en het stimuleren van historisch denken zijn meerdere perspectieven nodig.

De canon sluit mensen buiten en is zo suppressief dat dit de sociale cohesie van de maatschappij nauwelijks ten goede kan komen. Aangezien slechts een kleine groep zich in de canon herkent, zullen maar weinigen haar adopteren.

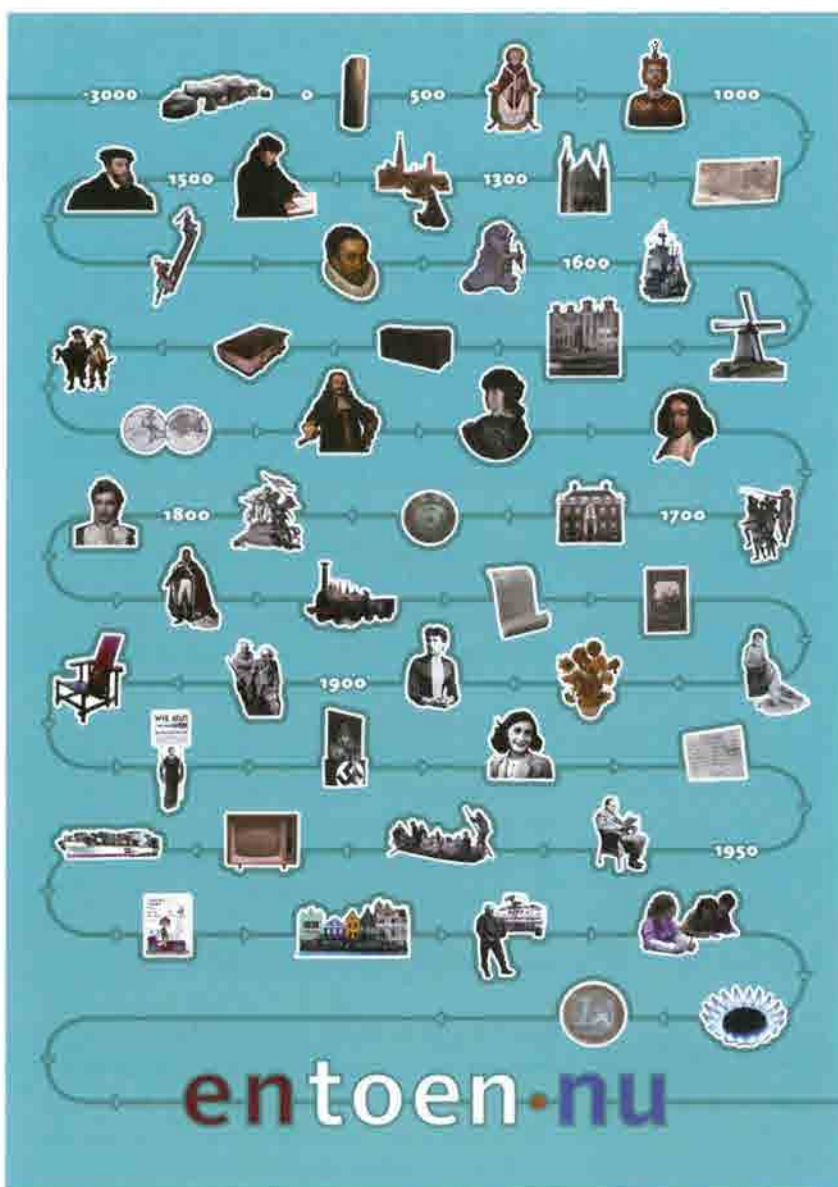
In die zin lijkt mij het effectiever om leerlingen zich eens zelf over deze discussie te laten buigen en een canon op te stellen die voor hen relevant is. In overleg met elkaar zouden er niet alleen meerdere perspectieven

op de vaderlandse geschiedenis ontstaan, maar ook meer betekenis verleend worden aan een verleden dat in alle openheid en grondigheid is besproken en gewogen. Kortom, een canon die past binnen een democratie. Dus laat het bij een discussie blijven en schrijf het geschiedenisonderwijs geen canon voor. Laat docenten

De Canon van Nederland, deel A, 27.

'Want hoewel er over de onderwerpen binnen de canon gesproken mag worden, staat de canon zelf niet ter discussie.'

en leerlingen samen de geschiedenis van Nederland bespreken en uitwisselen, zodat de leerlingen tegen de uitdagingen van de toekomst opgewassen zijn in plaats van zich terug te trekken in valse nostalgie. De canon van Nederland bestaat niet, evenmin als 'het jaar nul'.

Utopia: droomland of angstdroom?

Op 14 december 1516 stuurde Thomas More een brief aan zijn vriend Erasmus waarin hij hem vertelt er nog steeds aan te denken, dat de bewoners van Utopia hem het vorstenambt wilden aanbieden. 'Ik zie mezelf al gekroond,' schrijft hij, 'met diadeem en scepter... zo begroet ik heersers uit andere landen die er idioot uitzien in hun uitdossingen. Maar ik zal nooit oude vrienden vergeten uit de tijd toen ik een gewone burger was...'

▷ Standbeeld van Thomas More in Londen. Aan de politieke carrière van More kwam een einde toen Engelse koning Hendrik VIII zich van Rome afkeerde om de scheiding van zijn vrouw Catharina van Aragon mogelijk te maken. More weigerde de Act of Supremacy, die Hendrik VIII officieel aan het hoofd stelde van de church of England, te ondertekenen. Daarop werd hij opgesloten in de Tower en later onthoofd.

Het bekendste werk van de Engelse humanist Thomas More (1478-1535) is ongetwijfeld *Utopia*. Het had destijds – in 1516 – al direct een enorm succes en die populariteit is er niet minder op geworden. Zozeer zelfs, dat het woord 'utopie' tegenwoordig als het ware een merknaam is. De grote Van Dale geeft: Utopie, 'denkbeeldig, ideaal land, niet te verwezenlijken ideaal, geschrift over zo'n droombeeld, ontwerp van een ideale toestand'. Bij 'Utopia' lezen we: 'Engelse verkorte titel van het werk van Sir Thomas More (1478-1535), de benaming van een ideaal eiland, gevormd van het Griekse 'ou' (niet) en 'topos' (plaats), dus: nergens. Naam van een denkbeeldige, volmaakt gelukkige staat, waar alles volkomen is, land van belofte. Synoniemen: droomland, heilstaat'. Ideaal, droomland, heilstaat, volmaakt gelukkige staat, dat is wat we tegenwoordig bedoelen als we de begrippen utopie en utopisch gebruiken en dan vooral in de zin van 'niet te verwezenlijken ideaal'. We zouden hieruit kunnen concluderen dat More in *Utopia* de ideale staat heeft beschreven. Maar is dat wel zo?

Thomas More reist naar de Nederlanden

Laten we om te beginnen eens kijken naar de omstandigheden waaronder dit boekje het licht zag. Het was voorjaar 1515 en Thomas More ontving een aanvraag van de King's Council, de adviesraad van koning Hendrik

Dr. Petty Bange is universitair docente middeleeuwse geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

VIII, en de Merchant Adventurers, het gilde van kooplieden die overzee handel dreven, om naar Vlaanderen te reizen als lid van een delegatie die commerciële en diplomatieke verdragen tot stand moest brengen; het ging om de wolhandel, tolleren en belastingen. More was onder andere deskundig op het gebied van het handelsrecht. In Brugge moesten zodoende zaken worden gedaan. Het lijkt misschien wat merkwaardig dat More deel uitmaakte van een dergelijk gezantschap, maar in die tijd werd steeds gebruikelijker dat humanisten, of zij nu geestelijken of leken waren, hun vorst vertegenwoordigden op het politiek-diplomatieke vlak. Vorsten maakten ruzie en humanisten onderhandelden. En More was natuurlijk een professionele jurist, die al heel wat zaken succesvol had geregeld. Op 12 mei ging het gezelschap scheep, waarschijnlijk in een klein Engels koopvaardijship, samen met een lading wol en wellicht levende dieren. Na aankomst in Brugge was men de eerste twee weken gedoemd tot nietsdoen, want de vertegenwoordigers van keizer Karel – die de ‘opperheer’ van de Nederlanden was – waren nog niet aangekomen. Eind mei werd Thomas bezocht door zijn vriend Erasmus die van Londen naar Bazel reisde. Toen de onderhandelingen eenmaal begonnen, liepen ze ook nog eens niet zo soepel. Er speelden allerlei secundaire kwesties een rol, die vertraging veroorzaakten. In de tweede week van juli schreven de ambassadeurs naar Londen dat ze meer geld nodig hadden. De geplande twee maanden, waarop Thomas had gehoopt, werden er wel wat meer! Voordat alles was opgelost mocht de delegatie namelijk niet terugkeren naar Engeland.

Ontmoeting met Pieter Gilles

Toen eind juli de ‘Nederlandse’ commissie naar Brussel vertrok om nadere instructies te ontvangen, ging More naar Antwerpen. Hij had goede relaties met het stadsbestuur aldaar omdat hij al eens had bemiddeld in een conflict. Thomas verbleef hier een tijd bij de eerste secretaris van Antwerpen, Pieter Gilles, een goede vriend van Erasmus die ook zijn vriend zou worden. Hij maakte deze Pieter onsterfelijk door hem een rol toe te bedelen in *Utopia* (waarover later meer). In deze tijd van gedwongen nietsdoen overdacht More de situatie van West-Europa. De pas aangetreden Franse koning Frans I bijvoorbeeld was zijn regeerperiode al meteen agressief begonnen door Milaan in te nemen. En ook zijn eigen koning, Hendrik VIII, zag er geen been in te stoken tussen vorsten op het continent die hij als zijn tegenstanders zag. Hij begon zich af te vragen hoe een ideale samenleving, een samenleving zonder oorlog en geweld, eruit zou zien. En zo ging hij aan het compone-

▽
In 1935, 400 jaar na zijn executie, werd Thomas More heilig verklaard. Sint Thomas More is de beschermheilige van advocaten en staatslieden.

Portret door
Holbein de Jonge,
ca 1527.

ren. Aanvankelijk koos hij als titel *De optimo Reipublicae statu* – Over de beste toestand van een samenleving. Deze titel werd echter al snel de ondertitel. De hoofdtitel werd *Utopia*, op zich al dubbelzinnig. Utopia betekent zoals eerder gezegd ‘geen plaats’. Maar de begin-U kan ook het Griekse eu vertegenwoordigen: dan staat er ‘goede plaats’. De goede plaats is dus nergens! Eind september keerde More terug naar Brugge en begon hij zijn gedachten op papier te zetten. ‘Thomas More’s journey to Utopia was by way of the Netherlands’, zegt Peter Ackroyd in zijn More-biografie uit 1998. Korte tijd later, begin oktober, mocht de delegatie Vlaanderen verlaten en haastte More zich naar huis. De beschrijving van het eiland Utopia zat in zijn bagage.

Eenmaal thuisgekomen slokten alle dagelijkse besloomingen zijn tijd snel weer op, zodat hij er niet direct toe kwam zijn werkje aan een drukker aan te bieden. Wel vond hij nog tijd om tussen de bedrijven door een aanvulling te schrijven op het gedeelte dat hij in de Nederlanden had geschreven. In dit deel, dat hij als

deel 1 aan de beschrijving van Utopia liet voorafgaan, maakt hij duidelijk dat de maatschappij waarin hij en zijn tijdgenoten leven geen ideale samenleving is, en dat de mensen dus zullen moeten roeien met de riemen die ze hebben. Het kwaad kan niet uitgebannen worden, en daarom moet men er maar het beste van maken. Dat betekent overigens niet dat men bij de pakken moet gaan neerzitten, want zoals één van de beroemdste zinnen uit de tekst luidt: ‘You must not abandon the ship in a storm because you cannot control the winds’.

Deel I: kritiek op Engeland

More begint dit eerste deel met een beschrijving van zijn verblijf in Brugge en Antwerpen en zijn ontmoeting met bovengenoemde Pieter Gilles. Deze zag hij op een dag, zo vertelt hij, staan praten met een hem onbekende man die er als een zeekapitein uitzag. De man stelt zich voor als Raphael (‘God geneest’) Hythlodæus (‘praatjesverkoper’). Zo wordt meteen duidelijk dat dit een fictief personage is, al wordt hij zeer levensecht voorgesteld. De kapitein vertelt dat hij op reis is geweest

met Amerigo Vespucci – de naamgever van het Amerikaanse continent – en dat hij na die reis vijf jaren op het eiland Utopia heeft doorgebracht. Op de suggestie van Pieter dat hij met deze ervaring wellicht in dienst van een koning zou kunnen treden, reageert hij nogal sceptisch: koningen willen immers alleen maar oorlog voeren? Hij vertelt dat hij een poos in Engeland is geweest, waar hij ten huize van kardinaal Morton logeerde – bij wie More zelf als kind enige tijd had gewoond. Daar werden aan tafel nogal eens flinke discussies gevoerd. Zo bijvoorbeeld over het Engelse strafstelsel, dat volgens Raphael veel te streng was. Als een dief de doodstraf wachtte, zou hij zijn slachtoffer gemakkelijker om zeep helpen: deze kon niet meer tegen hem getuigen en als hij gepakt zou worden, zou de straf hetzelfde zijn als bij diefstal: de strop. Hij pleit dus voor proportionele straffen. Ook het verschijnsel van huursoldaten wordt door Raphael bekritiseerd: die zijn zo arm, dat ze wel moeten stelen om in leven te blijven. Hij spreekt eveneens over de destijds omstreden kwestie van de zogenaamde *enclosures*, omheinde terreinen waar grote

heren hun schapen laten weiden, ten nadele van kleine boeren, wie zo hun land werd afgepakt. Ten slotte merkt hij op dat het meeste kwaad wordt veroorzaakt door privébezit. In Utopia is dit helemaal afgeschaft. Dit is voor More en Gilles aanleiding om hem te vragen eens wat meer over dat eiland te vertellen.

Utopia of 'nergensland'

'Het betoog van Raphael Hythlodæus of de beste vorm van een gemeenebest, opgetekend door Thomas More, undersheriff van Londen'

Met deze uitvoerige titel begint More, c.q. zijn alter ego Raphael, zijn beschrijving van het eiland. Eerst vertelt deze over de omvang ervan en de strategische ligging: vijanden hebben er niet gemakkelijk toegang. De naam Utopia is afkomstig van koning Utopos die het land destijds veroverde en een kanaal liet graven, zodat het een eiland zou worden, waardoor de bewoners beter beschermd zijn. De hoofdstad heet Amaurotum, afgeleid van het Griekse woord voor 'duister' of 'schimmig'. Deze stad ligt aan de rivier de Anydros, van het Griekse 'geen water'. In totaal zijn er vierenvijftig steden – Engeland had drieënvijftig counties + Londen –, die alle even groot zijn en dezelfde wetten en gewoonten hebben. Elke stad bestaat uit vier wijken. In het midden is een markt waar iedereen kan halen wat hij nodig heeft. Op het platteland zijn alleen hoeven, waar de bewoners – die overigens allen een vak hebben geleerd – om beurten moeten werken in de landbouw en de veeteelt. Iedereen hoeft maar zes uur per dag te werken. Dat lijkt niet zo veel, maar omdat ook vrouwen werken – wat in More's tijd geen vanzelfsprekendheid was – is de arbeidsproductiviteit hoog. Vrouwen zijn trouwens wel werkzaam in de minder zware vakken; ze werken bijvoorbeeld met linnen en wol. Raphael drijft de spot met andere landen: daar doen vrouwen niets terwijl ze toch de helft van de bevolking uitmaken.

Democratie ten top

De regeringsvorm van het eiland is democratisch. Een groep van dertig families kiest een magistraat. Deze magistraten kiezen op hun beurt een vorst uit een viertal dat door de bevolking is voorgedragen. Buiten de volksvergaderingen worden geen beslissingen genomen. Helaas worden de criteria niet aangegeven op grond waarvan bepaalde personen wel en andere niet worden gekozen. Wat ook democratisch aandoet, is het feit dat iedereen dezelfde kleding draagt, als een soort uniform. Iedere familie (waarschijnlijk de vrouwen) maakt haar eigen kleding. Er is alleen onderscheid tussen mannen en vrouwen en gehuwden en ongehuwden. Men draagt

zijn kleren tot ze versleten zijn. Het democratisch gehalte van de samenleving in Utopia verhindert echter niet dat er ook slaven zijn: het zijn mensen die door een misdrijf tot slavernij zijn vervallen of die elders ter dood zijn veroordeeld en door de utopianen zijn 'opgekocht'. Zij werken bijvoorbeeld in slachterijen, die buiten de stad liggen, en in andere beroepen die vuile handen noodzakelijk maken.

De kern van het sociale leven is het gezin. Meisjes worden uitgehuwelijkt en gaan vervolgens bij de familie van hun man wonen. Interessant is het gegeven dat voor het huwelijk man en vrouw naakt aan elkaar worden vertoond, zodat niet na de trouwerij verborgen gebreken aan het licht komen. Als gezinnen te groot worden, moeten de 'overtollige' leden verhuizen naar 'onderbezette' families. Veel wordt er gezamenlijk gedaan. Op vaste tijden eten de mensen in grote hallen; de vrouwen koken bij toerbeurt. Men mag wel in zijn

'In het verdedigen van bondgenoten zijn zij feller dan wanneer het om eigen aangelegenheden gaat.'

eigen huis eten, maar dit wordt niet aangemoedigd. Voor het eten wordt een of andere moralistische tekst voorgelezen, na het eten is er tijd voor ontspanning, maar gokken is volstrekt uit den boze!

Zeer positief doet aan dat de utopianen een afschuw hebben van oorlog. Ze vinden het beter om gezanten uit te wisselen in geval van een geschil. Als het echt niet anders kan, zijn ze overigens wel bereid om te vechten; daartoe trainen zij op vastgestelde dagen. In het verdedigen van bondgenoten zijn zij feller dan wanneer het om eigen aangelegenheden gaat. Zij lossen die liever zonder bloedvergieten op en daarbij zijn zij zelfs niet vies van omkoperij. Het laatste gedeelte van deel twee gaat over de godsdienst op het eiland. Er zijn verschillende godsdiensten, maar de meeste mensen vereren één opperwezen, dat zij vader noemen. Toen ze echter hoorden van de christelijke religie bekeerden velen zich geestdriftig. Helaas was er één enthousiasteling, zo vertelt Raphael, die na zijn doop alle andere godsdiensten begon te veroordelen. Uiteindelijk werd hij gearresteerd, niet zozeer omdat hij de andere religies minachtte, maar omdat hij op die manier onrust onder het volk veroorzaakte. Later zou dit voor More haast het ernstigste kritiekpunt zijn op de aanhangers van Luther: zij veroorzaakten onenigheid, scheuring, chaos. Ten slotte komt More zelf aan het woord. Hij zegt dat hij nogal wat van de beschreven

Houtsnede
door Ambrosius
Holbein voor een
uitgave van
Utopia uit 1518.
Linksonder Rap-
hael Hythlodæus,
die het eiland
beschrijft.

instituties absurd vindt, vooral het fundament van de utopiaanse maatschappij: alles gemeenschappelijk en een economie zonder geld. Dat ondermijnt toch alle pracht en praal die het ware sieraad van een gemeenbest zijn! Maar, voegt hij eraan toe, ik hield maar mijn mond, want ik was er niet zeker van of Raphael tegen kritiek zou kunnen.

Ideaal of nachtmerrie?

Niet alle aspecten van de utopiaanse maatschappij konden in het bovenstaande aan de orde komen, maar duidelijk is dat aan 'de ideale staat' zoals More die schetst nogal wat bezwaren kleven. Meest in het oog springend is dat hier sprake is van een volstrekt gelijkgeschakelde samenleving, waar het ideaal discipline is, niet vrijheid, al zijn beide begrippen niet absoluut tegengesteld. Vond More Utopia een ideale plek? Hoewel hij zich daar

niet expliciet over heeft uitgelaten, kunnen we er redelijk zeker van zijn dat hij niet in Amaurotum of in één van de drieënvijftig andere steden of op het Utopiaanse platteland had willen wonen. In Utopia heerst weliswaar de vrede en rust die in het West-Europa van zijn dagen ver was te zoeken, maar uit de manier waarop More deze alternatieve maatschappij tekent, blijkt wel dat hij er zich van bewust was dat deze niet realiseerbaar en ook niet leefbaar is. De verveling waardoor More werd gekweld toen hij enige weken werkeloos moest doorbrengen, lijkt namelijk ook in Utopia te hebben toegeslagen. De uitgevers van de Latijnse tekst – in het betreffende deel van de Complete Works uit 1964 – menen zelfs dat het Genève van Calvijn frivool genoemd kan worden in vergelijking met dat eiland! En Richard Marius schrijft lapidair in zijn More-biografie uit 1984: 'Hij (More) vertelt ons dat de Utopianen doorgaans vrolijk zijn; wij vragen ons af waarom'. More wilde met deze tekst, die meer succes had dan hijzelf waarschijnlijk had durven dromen, enerzijds laten zien dat er nogal wat schort aan de begin zestiende-eeuwse samenleving, maar dat anderzijds een ideale maatschappij alleen maar kan bestaan als alle mensen gelijk zijn, iets wat per definitie onmogelijk is en ook onwenselijk.

Blijft over dat het begrip utopia – op Google meer dan 24 miljoen hits – hedentendage uitsluitend een positieve connotatie heeft, van 'Alles voor uw huisdier: diertotaal Utopia' tot 'schoonheidssalon Utopia' of het 'Utah Telecommunication Open Infrastructure Agency'. Misschien wel het meest in de zin van Thomas More zelf lijken mij de 'Utopia stormtenten'. Hij vond immers dat men het schip niet moest verlaten in een storm, omdat men de winden niet onder controle kon krijgen. En zo is het precies: mensen zullen nooit volmaakt worden en daarom moet men het doen met de talenten die men heeft. Het heeft geen zin het schip in de steek te laten om op zoek te gaan naar een ideale staat.

VERDER LEZEN:

- *Utopia, nieuwe editie van C.H. Miller (New Haven etc. 2001).*
- Ackroyd, P., *The Life of Thomas More* (Londen 1998).
- Chambers, R., *Thomas More* (Londen 1935).
- Marc'hadour, G., *Thomas More, un homme pour toutes les saisons* (Parijs 1992).
- Marius, R., *Thomas More* (New York 1984).
- Reynolds, E., *Thomas More and Erasmus* (Londen 1965).

The other Boleyn girl

RIVALISERENDE ZUSSEN AAN HET HOF VAN HENDRIK VIII

The Other Boleyn Girl is een historisch drama dat speelt van ongeveer 1520 tot 1536. De zussen Mary en Anna Boleyn strijden om de aandacht van Hendrik VIII. Al snel blijkt dat de bescheiden Mary en de ambitieuze Anna pionnen zijn in een niets en niemand ontziend machtsspel. Intriges, verraad, liefde en romantiek staan garant voor een onderhoudend schouwspel.

ANNY HARTGERINK

Foto's: UNIVERSAL PICTURES BENELUX

Vrij kort na zijn troonsbestijging in 1509 trouwde Hendrik VIII met zijn schoonzus, de Spaanse Catharina van Aragon. Het was een politiek huwelijk. De tekst uit Leviticus (20:21) keurt huwelijken tussen zwagers en schoonzussen af.

Hendrik, overtuigd katholiek, was zich daarvan goed bewust. Daarom werd aan de paus dispensatie voor het huwelijk gevraagd. Na verschillende miskramen kreeg Catharina een dochter. De koning, die - om uiteenlo-

pende redenen - vurig naar een zoon verlangde, vroeg zich af of er geen vloek op dit huwelijk rustte. Was de pauselijke dispensatie wel geldig geweest? Toch aarzelde hij met de echtscheiding, want Catharina was wél de tante van keizer Karel V.

Mary

Hendriks nieuwe liefde was Mary Boleyn, de oudste dochter van Sir Thomas Boleyn, een invloedrijke figuur aan het koninklijke hof. Wanneer de relatie precies begon en hoe lang het heeft geduurd is niet bekend. Mary was één van de hofdames van de koningin. Ze was nog jong en pas gehuwd met George Carey, maar die moest plaats maken voor de koning. Zeker is dat Mary een dochter heeft gebaard en vermoedelijk heeft Hendrik ook een zoon bij haar verwekt. Als bastaardkinderen kregen zij geen opvoeding aan het hof, maar werden ze overgebracht naar 'Hever', het landgoed van de familie Boleyn. Na haar liaison met Hendrik VIII keerde Mary terug naar haar echtgenoot en leidde ze een onopvallend leven op het Engelse platteland.

Anna

In de periode dat Hendrik zijn bed deelde met Mary, verbleef Anna in Frankrijk, waar haar opvoeding aan het Franse hof werd voltooid. In 1527 werd Anna door haar vader teruggehaald naar Engeland waar ze, net als Mary, hofdame werd van Catharina van Aragon. Tijdens een hofbal werd Hendrik verliefd op haar. Uiteindelijk besloot hij haar te huwen, zodat ze hem een wettige erfge-

naam kon schenken.

Het is te simpel om de echtscheiding aan Hendriks liefde voor Anna toe te schrijven. Hij had haar ook kunnen krijgen zonder een trouwbelofte te doen. De situatie was gecompliceerder: om Engeland een nieuwe Rozenoorlog te besparen en politieke stabiliteit te garanderen, was het noodzakelijk dat er een mannelijke troonopvolger zou komen. Bovendien was dan ook het voortbestaan van de dynastie gewaarborgd.

Schisma

Dat betekende dat Hendrik aan de paus een nietigverklaring van zijn huwelijk moest vragen. Deze leek gemakkelijk te verkrijgen, want Catharina was tenslotte de echtgenote van zijn broer geweest. Bovendien had de paus, wanneer het vorsten betrof, in dit soort situaties nooit erg moeilijk gedaan. Helaas voor Hendrik VIII kwam er tegenstand, want Karel V stond niet toe dat zijn tante voor een tweede huwelijk van Hendrik werd opgeofferd. Bovendien kreeg Catharina het voor elkaar dat de zaak voor het pauselijk hof werd gedaagd en niet in de beslotenheid van het Engelse hof werd geregeld.

Adviseurs van de koning veronderstelden dat het niet nodig was een beslissing uit Rome af te wachten. Als een paar vooraanstaande theologen het huwelijk nietig zouden verklaren, dan kon Hendrik zonder gewetensbezwaren opnieuw trouwen. Met enige 'intimidatie en vleierij' werd dit doel bereikt. In januari 1533 trouwde Hendrik VIII in het geheim met Anna Boleyn, want Anna was niet erg populair bij de onderdanen. Met Pasen

werd het huwelijk afgekondigd. Anna werd gekroond en Hendrik geëxcommuniceerd. De band met Rome was verbroken.

Fouten

Wat liefdevol begon, eindigde met Anna's dood. Ze maakte twee 'fouten': in plaats van de langverwachte mannelijke nakomeling baarde ze een dochter: Elizabeth. Daarna kreeg ze een doodgeboren zoon. Bovendien pleegde Anna overspel. Misschien omdat ze Hendrik niet wilde teleurstellen, nu de kans kleiner was geworden om van hem nog een kind te krijgen. Hendrik had intussen namelijk zijn oog laten vallen op Jane Seymour, die zijn derde vrouw zou worden. Anna werd beschuldigd van incest, hekserij en overspel en in 1536 onthoofd.

Hedendaagse Engelse historici gaan ervan uit dat politieke motieven eveneens een rol speelden; de invloed van de Boleynclan op de koning werd te groot. Behalve Anna werden vijf jongemannen onthoofd, onder wie Anna's broer George en William Brereton, de beste vriend van de koning. Met hen zou Anna overspel hebben gepleegd.

De film

The Other Boleyn Girl begint met een scène waarin het gezin Boleyn een wandeling maakt en de ouders plannen maken voor het uithuwelijken van hun beide dochters. Daarna wordt een sprong van ruim tien jaar in de tijd gemaakt. De dochters zijn opgegroeid tot mooie jonge vrouwen en op Hever wordt een groot feest georganiseerd. Eén van de festiviteiten is een jachtpartij, waarbij ook koning

***The Other Boleyn Girl* (2008)**

- Regie: Justin Chadwick, 115 minuten.
- Met o.a.: Natalie Portman, Scarlett Johansson en Eric Bana.
- Gebaseerd op de gelijknamige roman van Philippa Gregory.
- De film is te bestellen op www.bol.com en kost ongeveer € 18,-.
- Via www.youtube.com zijn enkele fragmenten uit de film te zien.

Hendrik VIII aanwezig zal zijn. Een verantwoorde manier om de dochters aan de koning en zijn adellijke hofhouding te presenteren. Het verschil tussen beide zussen is direct duidelijk. Anna treedt op de voorgrond, daagt alle mannen uit, is mondig en zelfverzekerd. Ze vergezelt Hendrik tijdens de jachtpartij, maar dat gaat mis. Door toedoen van Anna belandt Hendrik in een ravijn en wordt bewusteloos naar Hever gebracht. Mary verzorgt hem en Hendrik wordt betoverd door haar vriendelijke zorgzaamheid en haar bescheiden houding. Na de valpartij is Anna uit de gratie, zowel bij Hendrik als bij haar familie.

Mary wordt op bevel van Hendrik opgenomen in de hofhouding van de koningin. Al snel wordt ze Hendriks favoriet en dat is precies volgens de wens van haar vader. Hij promoveert in de adellijke rang met de bijbehorende financiële middelen. De nodige liefdesscènes tussen Hendrik en Mary volgen, weliswaar terughoudend gefilmd, maar behoorlijk suggestief. Wanneer Mary zwanger is en Hendriks aandacht voor haar verslapt, wordt Anna door haar vader naar voren geschoven. Haar opdracht is de koning te amuseren en daarin slaagt ze uitstekend. Mary is ontdaan over de manier waarop ze door haar vader voor familiebelangen - aanzien en geld - is gebruikt. Hendrik wordt verliefd op Anna en wil met haar trouwen. Toch zijn er spanningen tussen beide geliefden, omdat Anna ambitieus en veeleisend is: ze wil koningin worden. Om van haar af te komen stuurt Hendrik Catharina van Aragon naar een

klooster.

Dan volgen de gebeurtenissen elkaar in de film snel op: Anna raakt zwanger en trouwt in het geheim met Hendrik VIII. Na de kroning reizen Hendrik en Anna door het land, maar de bevolking is niet enthousiast. Hun dochter wordt geboren, wat een grote teleurstelling is. Anna raakt weer zwanger maar krijgt een miskraam, een doodgeboren jongetje. Ze durft dit niet aan Hendrik te vertellen, maar aan het hof blijft niets geheim. Mary, George en zijn vrouw Jane Parker zijn bij Anna om haar te troosten. In haar jaloersheid ziet Jane dat George en Anna samen in bed liggen en ze meldt dit voorval bij de koning. George en Anna worden in de Tower gevangen gezet en beschuldigd van incest. Beiden worden schuldig verklaard. De onthoofding van Anna is uitgebreid in scène gezet.

Gemiste kansen

Historische films zeggen vaak veel over de tijd waarin ze zijn gemaakt. Ook deze film. Veel hedendaagse opvattingen over liefde, relaties en familie worden in *The Other Boleyn Girl* verwerkt. Eigenlijk zijn Mary en Anna vrouwen uit deze eeuw die geplaatst worden in het zestien-de-eeuwse hofleven.

Jammer dat de film voornamelijk gaat over de 'King's Great Matter', het verwekken van een mannelijke nakomeling. Voor een meer correcte historische benadering had ook aandacht moeten zijn voor de positie en het protest van Catharina van Aragon en Hendriks problemen met de katholieke kerk. In Engeland heeft het schisma ingrijpende gevolgen gehad:

kerkelijke goederen werden geconfisqueerd, monniken vervolgd en tot de brandstapel veroordeeld. Het zou de afkeer van Hendriks onderdanen voor Anna begrijpelijker maken. Ook het gerechtelijk proces tegen Anna Boleyn en haar verweer tegen de aanklacht worden onderbelicht.

Maar verder is *The Other Boleyn Girl* een levendige, aantrekkelijke film. Goed geacteerd, met name door de twee vrouwelijke hoofdrolspelers. Wat betreft kostuums en decors zijn kosten nog moeite gespaard. Verreweg het grootste deel van de film is opgenomen op historische locaties, zoals Berkeley Castle, Lacock Abbey en de kathedraal van Ely.

In de les

Voor de eerste twintig minuten zijn de moeite waard om in de geschiedenisles te gebruiken. Het begin van de film geeft veel informatie over de macht van de koning, de politieke invloed van rijke adellijke families, het kleurrijke hofleven en de positie van de vrouw. Het tonen van de bedscènes, bevallingen en onthoofdingen is een afweging die de docent zelf moet maken.

The Other Boleyn Girl kan worden gebruikt in combinatie met het vak Engels en in het tweetalig geschiedenisonderwijs.

VERDER LEZEN:

- Eric Ives, *The Life and Death of Anne Boleyn* (Oxford 2008).
- David Loades, *Henry VIII. Court, church and conflict* (King's Lynn 2007).

Pilot-scholen enthousiast over het vernieuwde examenprogramma

EEN REACTIE OP EERDERE BERICHTEN OVER HET EXAMEN NIEUWE STIJL

Het zou fantastisch zijn als het examen nieuwe stijl zou worden ingevoerd. Ik heb vanaf het begin als uitvoerend docent aan de pilot deelgenomen en zal mijn positieve ervaringen op een rijtje zetten en enkele kanttekeningen maken bij de bezwaren die er leven bij vakgenoten.

Laat ik met het volgende verhaal beginnen. Een leerling die het eerste havo-examen nieuwe stijl had gemaakt, stroomde door naar het vwo. Daar kreeg zij les van een collega van mij. Bij het eerste schoolexamen dat zij voor haar kiezen kreeg, scoorde zij een opvallend fraai cijfer. De leerling was bij mij geen echte hoogvlieger geweest. Mijn collega had de desbetreffende leerling gecompimenteerd met haar cijfer. In het korte gesprek dat toen volgde werd al gauw duidelijk dat de leerling veel baat had gehad bij het feit dat zij de stof die ze voor het schoolexamen moest leren, veel beter in een kader kon plaatsen nu zij op de havo de tien tijdvakken had moeten bestuderen. Bovendien herkende zij de stof ook veel sneller, omdat ze het onderwerp al een keer had aangestipt.

Daarnaast is een opvallende ervaring dat enkele doorstromers uit havo-5 naar vwo-5 ervan baalden dat ze geen algemeen overzicht van de geschiedenis meer kregen. Een docent die deelneemt aan de pilot op een andere school vertelde dat zittenblijvers op het vwo die geconfronteerd werden met het nieuwe regime dit veel zinvoller, meer samenhangend en minder pietluttig vonden.

Samenhang

Laten we het uitgangspunt van de Commissie van Rooy dus

niet onderschatten. Het is de bedoeling dat leerlingen als ze bijvoorbeeld een museum of een oude stad bezoeken, een boek of een krant lezen, het nieuws of een film bekijken, een zekere samenhang kunnen zien tussen wat ze geleerd hebben op school en wat ze aan impliciete en expliciete historische feiten in hun dagelijkse leven krijgen voorgeschoteld. De kans hierop is vele malen groter als we het primaat van de thema's opheffen en ons meer richten op de tien tijdvakken.

In mijn lespraktijk heb ik inderdaad wel gemerkt dat leerlingen aan het begin van het traject schrikken van de hoeveelheid kenmerkende aspecten en begrippen. Maar gelukkig hebben we het tij mee, want er mag weer wat van de leerlingen worden geeist. En achteraf blijkt het ook wel mee te vallen, de twee thema's behelzen immers ook behoorlijk wat leerstof.

Herkenbare stof

Wat ik vooral merk is het enthousiasme van een groot deel van de leerlingen. De stof is herkenbaar, want een deel ervan is al een keer langsgeslagen in de onderbouw. Er is ook helemaal niets tegen herhaling, want het aloude adagium van leren door herhaling geldt hier. Het is natuurlijk zaak om het niet alleen bij herhaling te laten, maar ook

Thieu van Ingen is docent geschiedenis aan de Nijmeegse Scholengemeenschap Groenewoud. Deze school fungeert als pilot voor het nieuwe examen. Van Ingen is sinds 1980 werkzaam in het onderwijs.

andere aspecten van het thema te belichten en ook andere voorbeelden te noemen. Verder kunnen meer abstracte thema's als liberalisme en communisme door de leerlingen beter begrepen worden als ze een paar jaar ouder zijn. Ten slotte is het ook zo dat er nieuwe aspecten worden toegevoegd aan de behandelde stof in de onderbouw. Verder is de stof gevarieerd, dus heeft ze voor elk wat wils. Zo was er een leerling die helemaal opbloede toen we het in het kader van de renaissance Leonardo Da Vinci bestudeerden. Een aantal technisch aangelegde jongens was helemaal verkocht bij het onderwerp over de wetenschappelijke revolutie. De verdieping over de Holocaust in het kader van de Tweede Wereldoorlog maakte in havo-5 diepe indruk.

Actualiteit

Het was ook veel gemakkelijker om te refereren aan actuele zaken, omdat de stof de hele geschiedenis bestrijkt. Zo vonden krantenartikelen en spotprenten veel gemakkelijker hun weg naar de klas. Bovendien is het veel gemakkelijker om vanuit de kenmerkende aspecten verbanden te leggen met andere vakken, waardoor de samenwerking met die vakken meer voor de hand ligt.

Nog een voordeel is dat leerlingen grotere verbanden leren zien in de wereldgeschiedenis. Het totalitaire systeem kan in verband worden gebracht met de mensenrechtenidealen uit de verlichting. Wat dacht u welke mooie discussiestof de mensenrechten in China en het houden van de Olympische Spelen aldaar in dit kader opleverden?

En ook de oude Grieken met hun olympische gedachte konden er uiteraard bij worden betrokken. Steeds weer in de bedding van de kenmerkende aspecten en begrippen die de revue zijn gepasseerd.

Natuurlijk zijn deze hooggestemde praktijkvoorbeelden niet voor elke leerling weggelegd. Leerlingen die van huis uit al een degelijk historisch referentiekader hebben, hebben natuurlijk een voorsprong. Ook heb ik niet de pretentie dat elke leerling die verbanden ziet, of bepaalde gebeurtenissen of personen soepel in verband kan brengen met een kenmerkend aspect of begrip. Maar de leerlingen die geen affiniteit hebben met geschiedenis, of er geen talent voor hebben zijn van alle tijden. Toch is het voor mij duidelijk dat de kans dat ik een historische snaar raak bij mijn leerlingen groter is geworden door de nieuwe manier waarop het geschiedenisonderwijs wordt ingericht.

Enthousiast

Ikzelf ben ook veel enthousiaster geworden over mijn geschiedenisonderwijs. Natuurlijk zijn er ook haken en ogen aan, maar de argumenten die ik tot nu toe heb gelezen zijn toch meer van praktische aard en raken niet

zoeer de inhoud en de doelstellingen. Natuurlijk kan de tijdsindeling wat minder verwarrend dan ze nu is. Wellicht valt er aan de eindexamens ook het een en ander bij te schaven. Voor het komende vwo-examen zal er wat extra's moeten worden geleverd om het niveau voor deze leerlingen uitdagend te houden. Er zal uiteraard hard aan deze en andere punten moeten worden gewerkt om deze pilot tot een succes te maken.

Reactie op eerdere artikelen

Als laatste punt wil ik nog reageren op de artikelen van Marjonne Maan (Kleio 1, februari 2008) en Greetje de Vries (Kleio 2, april 2008). In beide artikelen proef ik het probleem van de grote tijdsdruk. Het gevolg hiervan is dat het een opsomming van droge feitjes wordt, waarbij nauwelijks verdieping mogelijk is. Er worden vanwege deze omstandigheden door Geertje de Vries vraagtekens gezet bij de invoering van het examen nieuwe stijl. Ik ben zo vrij om deze vraagtekens te plaatsen in de hoek van praktische bezwaren. Op dit moment wordt er op de meeste scholen de spagaat gemaakt van een afwerking van alle tien de tijdvakken en de twee thema's: een volgens mij onmogelijke situatie. Daarom is het ook niet juist op grond van deze bevindingen al een oordeel te vormen over de behandeling van de tien tijdvakken voor het examen nieuwe stijl. Als dit wordt ingevoerd, zal er veel minder van tijdsdruk sprake zijn, omdat dan de tien tijdvakken centraal staan.

Praktische bezwaren

Omdat wij aan de pilot meewerken, ondervinden we deze tijdsdruk in ieder geval minder. Wij smeren de bestudering van de tijdvakken over de twee leerjaren van het havo uit en koppelen bepaalde onderwerpen aan bepaalde kenmerkende aspecten. Deze onderwerpen ondersteunen en verdiepen de kenmerkende aspecten. We hebben dus meer tijd en vrijheid om zijsprongen te maken en de onderwerpen die we behandelen staan in dienst van de kenmerkende aspecten en begrippen. Bovendien vinden we het verstandig om geen werkboeken aan te schaffen. Dit scheelt enorm veel tijd en geld. De leerling beschouwt het boek meer als een handboek en de verdiepingsopdrachten maken we zelf, waardoor we ook meer de inhoud en richting kunnen bepalen van onze lessen.

Veel praktische bezwaren van tijdsdruk en te weinig diepgang zullen vanzelf worden opgelost bij de invoering van het examen nieuwe stijl. Hiernaast is het belangrijk dat we onze ervaringen blijven uitwisselen en elkaar blijven helpen bij het wegnemen van eventuele hinderpalen, zodat de hervorming van ons geschiedenisonderwijs een succes zal worden.

GUUS PIKKEMAAT

ELEONORE VAN AQUITANIË (1122-1204) EEN BIJZONDERE VROUW IN HET ZOMERTIJ DER MIDDELEEUWEN

(Aspekt: Amsterdam, 2008), €29,95.

Zij was koningin van Frankrijk en Engeland, hertogin van het grootste Franse leen en moeder van tien kinderen, van wie er twee koning zouden worden. Ze nam deel aan een kruistocht, vormde het middelpunt van de hoofse cultuur en bereikte uiteindelijk de voor die tijd onwaarschijnlijke leeftijd van 83 jaar. Wat verbaast is niet dat er over zo'n vrouw een boek verschijnt, maar wel dat het – in het Nederlandse taalgebied – nu pas gebeurt.

Eleonore van Aquitanië werd grootgebracht aan het hertogelijke hof in Poitiers, een hof dat destijds al vermaard was vanwege zijn verfijnde omgangsvormen en het hoogontwikkelde besef van waarden en normen. De grootvader van Eleonora genoot grote bekendheid als dichter en dankte daaraan de bijnaam 'de Troubadour'. Hij schreef zijn verzen echter niet in het Latijn maar in de volkstaal, de *langue d'oc*, en het was eerder de scabreuze en wellustige inhoud dan de taal, die hem bij het grote publiek bekend maakte. Groot was dan ook de verbazing toen hij na terugkeer van de eerste kruistocht *chansons* maakte van een heel ander kaliber. De vrouw vormde nog steeds het middelpunt ervan. Echter niet langer als voorwerp van geile lusten maar als doel van een onbevredigd verlangen en een bijna religieuze verering. De hoofse lyriek

was geboren. Met zo'n man in het centrum moest Poitiers wel een onweerstaanbare aantrekkingskracht uitoefenen en veel Zuid-Franse en Spaanse edellieden brachten er dan ook hun vormende jaren door.

Een aantrekkelijke partij

Eleonore groeide dus niet op in een alledaagse omgeving. Belangstelling voor wetenschap, kunst, muziek en letteren werd haar van kindsbeen af bijgebracht. Het wekte daarom geen verbazing dat deze ontwikkelde, intelligente en knappe vrouw een aantrekkelijke partij vormde op de Franse huwelijksmarkt, zeker toen haar vader Willem X overleed en Eleonore, die geen broers had, hertogin werd van het rijkste gebied in Frankrijk (Aquitanië was een spilleleen). Een bruid die dus eigenlijk alleen de koning kon toevallen. Als echtgenote van Lode-

wijk VII, die over een veel kleiner gebied regeerde, deed zij in feite een stap terug al zal de status van koningin haar wel bekoord hebben. Het huwelijk bleek geen succes, althans in Eleonore's opvatting. De koning was een asceet, een monnik met een koningskroon en hij kon zijn levenslustige, vrijmoedige en vooral vrijgevege vrouw in het geheel niet aan. Bovendien werd de hofhouding die de jonge majesteit uit het zuiden meenam, in Parijs met de nodige scepsis begroet: een luidruchtig gezelschap dat voornamelijk bestond uit lichtekooien en verwijfde *dégénéré's*. Het ensemble bediende zich ook nog eens van een vreemd koeterwaals, dat meer op het Spaans leek dan het *langue d'oïl*, de volkstaal die in het gebied rondom Parijs werd gesproken. Wat echter alles sloeg was dat de koningin met haar elegante

lichtzinnigheid al in - nota bene - de huwelijksnacht met haar man naar bed wilde, terwijl Lodewijk het wel zo netjes vond om daarmee nog een paar dagen te wachten. Eerst nog wat bijbelstudie en gebed. Een hedendaagse Eleonore uit havo-4 zou het wel kernachtig weten samen te vatten: een sukkel die niet kon boeien. Vandaar dat zij haar man in alle opzichten stimuleerde om op kruistocht te gaan. In haar gezelschap wel te verstaan: dan was ze tenminste een tijdje weg van het saaie hof in Parijs en maakte ze nog eens wat mee! Pikkemaat beschrijft de tocht in geuren en kleuren, inclusief de vele ruzies tussen Eleonore en Lodewijk, die behalve een falende minnaar, ook een slechte legeraanvoerder bleek. Een legeraanvoerder met horentjes bovendien, want in Antiochië ontmoette de koningin een jeugdvriend uit haar vroegere omgeving, graaf Raymond van Toulouse, met wie zij zeer innige betrekkingen aanknoopte. Om niet de *risee* te worden van de troep, liet Lodewijk in arren moede zijn vrouw maar arresteren.

Koningin van Engeland

Het moet in deze tijd zijn geweest dat Eleonore besloot zich van haar man te laten scheiden. Voor de koning was dat onbespreekbaar; het betekende niet alleen een enorme blamage, maar ook een gevoelig machtsverlies. Immers, Aquitanië zou nu (weer) voor de kroon verloren gaan. Zorgelijk was daarbij dat Eleonore veel belangstelling toonde voor Hendrik van Anjou, bijgenaamd Plantagenet. Een bestendige relatie tussen die twee zou de samensmelting van grote delen van Frankrijk betekenen. Dat hij bij terugkomst in Parijs toch akkoord ging schijnt vooral te maken hebben gehad met het feit dat Eleonore hem alleen twee dochters kon schenken. En zo

vond er, met toestemming van de paus, een scheiding plaats op verzoek van een vrouw. Niet lang daarna trad zij in het huwelijk met haar Hendrik, de hertog van Anjou. Pikant detail daarbij was dat de echtelieden voor hun voorgenomen huwelijk ook toestemming moesten vragen aan hun beider leenheer, te weten Lodewijk VII *lui-même*. Niet lang daarna wist Hendrik zich ook op de Engelse troon te manoeuvreren en mocht Eleonore zich koningin van Engeland noemen. Het sprak vanzelf, gezien haar persoonlijkheid, dat zij geen genoegen nam met een bijrolletje. Wanneer Hendrik II langdurig in Engeland moest zijn, verbleef Eleonore gewoonlijk op het vasteland om een waakzaam oog te houden op Anjou en Aquitanië. En wanneer Hendriks aanwezigheid in die gewesten vereist was, liet hij zijn vrouw de bestuurlijke aangelegenheden in Albion behartigen. En dat ging haar buitengewoon goed af. Naast haar soepele en scherpe geest bezat de jonge koningin een uitstekende lichamelijke conditie. Zij maakte daarvan gebruik om, al of niet vergezeld van haar man, kris

Eleonore van Aquitanië

1122
-
1204

*Een bijzondere vrouw
in het zomertijd der middeleeuwen*

kras door haar gebieden te reizen teneinde overal haar controlerende hand te laten voelen. Daarbij werden in korte tijd enorme afstanden afgelegd. Het ontlokt Pikkemaat de moeilijk te controleren opmerking dat het uitgestrekte gebied zelden zo goed is bestuurd als onder Hendrik II en Eleonore. Tekenend voor haar fysieke gesteldheid en mentaliteit was dat zij, tussendoor zou je bijna zeggen want zij gunde zich nauwelijks rust, ook nog eens acht kinderen baarde.

Familiedrama's

In deze gebeurtenissen echter lag ook de kiem van het drama dat zich in de hierop volgende jaren zou gaan afspelen. Hendrik was er namelijk zo van overtuigd dat niemand zijn bestuurlijke capaciteiten (en die van zijn vrouw) kon evenaren, dat hij er niet toe kon komen zijn zoons op enigerlei wijze bij het bestuur te betrekken. Dit veroorzaakte aan hun kant zoveel wrok, dat zij zich van de weeromstuit steeds meer tegen hun vader gingen verzetten. Daarbij maakten zij er geen probleem van zelfs contacten

'Grootmoedig besloot Hendrik zijn zoons clementie te schenken.'

te leggen met aartsvijand Lodewijk VII van Frankrijk. In dit conflict koos Eleonora stevast de zijde van haar zoons. En dat was voor hen zeer voordelig omdat hun moeder kon rekenen op bijna alle edelen uit Aquitanië, voor wie Hendrik de Oude altijd een vreemde eend in de bijt was gebleven. In de opstand die hierop volgde bleef aanvankelijk alleen de jongste zoon, Jan zonder Land, zijn vader trouw. Niet dat de opstandelingen veel succes boekten; de oude koning beschikte over veel meer krijgservaring en bovendien over een leger dat uitsluitend bestond uit huursoldaten. Dat was ook niet alles, maar in ieder geval betrouwbaarder dan het rebelse zootje ongeregeld van de zoons. Grootmoedig besloot Hendrik zijn zoons clementie te schenken, een gebaar dat hij daarna nog vele malen zou moeten herhalen. Dat gold echter niet voor zijn echtgenote: Hendrik beschouwde Eleonora - niet geheel ten onrechte - als de kwade genius achter de ongehoorzaamheid van zijn nageslacht en liet haar arresteren en opsluiten in een zwaarbewaakt kasteel in Old

Sarum (het tegenwoordige Salisbury). Het was de tweede keer dat zij in het gevang belandde. Pas vijftien jaar later, bij de dood van Hendrik de Oude in 1189, werden de deuren van haar gevangenis weer geopend. Het was de eerste regeringsdaad van haar lievelingszoon en troonopvolger Richard Leeuwenhart (de jonge Hendrik was al overleden). De nieuwe koning gaf te kennen een oude droom te willen realiseren, namelijk een kruistocht te willen maken, tezamen met de keizer van Duitsland, de oude Frederik Barbarossa en de koning van Frankrijk, de jonge Filips August. Al het jaar daarop, in 1190 dus, gingen zij op weg. Opnieuw kon Eleonora doen waar ze zo goed in was: waarnemen voor anderen. En dit keer zou het heel lang duren want de kruistocht werd een fiasco. De Duitse keizer overleed onderweg onder nog steeds niet opgehelderde omstandigheden en de Franse koning, die nooit veel last had van gewetenswroeging, verliet het strijdtoneel om van de afwezigheid van Leeuwenhart in Frankrijk misbruik te maken. Het was immers een uitgelezen kans om zoveel mogelijk van het gebied van de Plantagenets in te palmen.

Een koning als gouden speelbal

Richard zelf vertrok enige tijd later uit het Heilige Land maar viel in handen van de nieuwe Duitse keizer Hendrik VI. Deze had hiermee een kip met gouden eieren in zijn bezit gekregen. Voor de vrijlating van Richard eiste hij een collegiaal bedrag dat gelijkstond aan - in moderne termen - driemaal het BNP van Engeland. Maar tot zijn grote vreugde waren de Franse koning en de zelfbenoemde opvolger van Richard, zijn broer Jan zonder Land, nota bene bereid een nog groter

bedrag te betalen als Hendrik zijn gijzelaar juist *niet* liet gaan! Tactvol opereren van Eleonora wist te voorkomen dat Richard het lijdend voorwerp zou worden van een soort verkoop bij opbod. Zelfs op deze hoge leeftijd kon haar wijsheid nog steeds niet worden gemist. De laatste jaren moeten voor haar een kwelling zijn geweest. Natuurlijk was zij gezegend met een zeer hoge leeftijd, maar ondertussen had zij acht van haar tien kinderen uit haar tweede huwelijk overleefd en van de laatste twee leverde er een alleen maar verdriet op. Jan zonder Land was zijn broer in 1199 opgevolgd maar was een slapjanus en een nietsnut, die grote delen van het bezit der Plantagenets verkwanselde. Hoe de oude koningin de berichten hierover verwerkte is niet bekend. We weten alleen dat zij haar laatste jaren sleet in een klooster in Fontevrault, waar zij op 1 april 1204 overleed op de leeftijd van 83 jaar.

Pikkemaat, voormalig hoofdredacteur van *De Gooi- en Eemlander*, heeft met zijn *Eleonora* een fantastisch boek geschreven. Het leest als een trein - al is het hier en daar wat plechtstatig van stijl - en heeft geen academische pretenties. Wel heeft hij zo'n beetje alles wat over de dame in kwestie bekend is bijeengebracht. Samen met het ontbreken van voetnoten, maakt dit een heerlijk boek voor deze tijd van het jaar waarin de avonden al weer snel langer worden. Het enige nadeel van het werk zijn de knullige illustraties; weinig functioneel en van een onvoorstelbare armoedigheid. Het valt niet te begrijpen dat niemand op het idee is gekomen daaraan - we spreken al van de vierde druk - wat te doen. Zoveel in drukinkt vastgelegde energie verdient een beter lot!

ZOJUIST VERSCHENEN

Ons land is vol. Vol met steden, industrie en wegen. Maar ondanks dat kent Nederland nog steeds succesvolle land- en tuinbouw. Deze sector is zelfs een van de meest productieve in de wereld. De boeren in ons land hebben zich steeds weer aan de veranderende omstandigheden weten aan te passen. Landbouwhistoricus Jan Bieleman heeft zijn *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950* sterk uitgebreid en geactualiseerd. **Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000.** Boom, € 39,90.

In de loop van de Tweede Wereldoorlog werden meer dan elf miljoen Europese burgers gedwongen te werken voor de *Arbeitseinsatz* van de nazi's. Onder hen waren meer dan een half miljoen Nederlanders. Hun verhalen zijn door Marloes van Westrienen opgetekend in *Dwangarbeiders. Nederlandse jongens tewerkgesteld in het Derde Rijk*. Contact, € 22,95.

Geschiedenis lijkt vooral nuttig voor mensen, ideologieën en staten met kwade bedoelingen. Tot nu toe bestond er nog geen algemene theorie die de talrijke vormen van onverantwoorde geschiedenis definieert, bewijst, verklaart en beoordeelt. In *Gebruik en misbruik van de geschiedenis* stelt Antoon De Baets voor het eerst zo'n theorie op. Boom, € 24,90.

Toen in Zuid-Afrika het tijdperk van de apartheid aanbrak, onderhielden de belangrijkste protestantse kerken in Nederland nauwe banden met de blanke geloofsbroeders overzee. Zuid-Afrika was voor hen een blank land met een zwart

probleem. Vijfentwintig jaar later lagen de kaarten heel anders. Erica Meijers, **Blanke broeders - zwarte vreemden. De Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de apartheid in Zuid-Afrika**. Verloren, € 39,00.

Steeds meer mensen brengen hun arbeidzame leven achter een bureau door. Voor buitenstaanders is vaak onduidelijk wat daar gebeurt. Over de schijn en het wezen van dat bestaan schreef Remco Ensel, **Alleen tijdens kantooruren. Kleine cultuurgeschiedenis van het kantoorleven**. Vantilt, € 14,95.

Nieuw in de reeks beknopte overzichtswerkjes - (bijna) Alles wat je altijd wilde weten - in zakboekjes uitgegeven door Bert Bakker van Jan van Oudheusden, **De geschiedenis van China in een notendop** en van Hein van Dolén, **Romeinse sagen en verhalen in een notendop**, per deeltje € 9,95.

Een beeld van de alledaagse praktijk van een historicus omstreeks 1900, toen geschiedschrijving een moderne wetenschappelijke discipline werd. Fredericq was van 1879 tot zijn dood in 1920 hoogleraar geschiedenis aan de Gentse universiteit. Jo Tollebeek, **Fredericq & Zonen. Een antropologie van de moderne geschiedwetenschap**. Bert Bakker, € 29,95.

Voor het eerst alle negenenveertig kenmerkende aspecten verdeeld over tien hoofdstukken - een tijdvak per hoofdstuk - voor de geschiedenisdocent en de vakleraar. Marcel van Riessen, Frits Rovers en Arie Wilschut (red), **Oriëntatie op geschiedenis**.

Basisboek voor de vakdocent. Van Gorcum, € 49,50.

Twee dvd's met beelden van een Nederland uit de twintigste eeuw. **Hollands Glorie. Architectuur. Hoogtepunten uit de Nederlandse architectuurgeschiedenis en Nederlanders Toen. Nederlanders overzee.** Nostalgie Net/Bruna, € 19,99.

Op 10 juli 1908 wist Heike Kamerlingh Onnes als eerste helium vloeibaar te maken. Dat gebeurde bij een temperatuur vlak boven het absolute nulpunt (-273° C). Leiden werd het koudste plekje op aarde. Maar een verhitte strijd met ijzige koude ging er aan vooraf. Dirk van Delft, **Jacht op het absolute nulpunt**. Bert Bakker, € 19,95.

Al vierhonderd jaar staat het 'Hof van Oranje' in het centrum van Den Haag aan het Noordeinde. Generaties Hagenaars keken bij het voorbijlopen even omhoog om te zien of de koningin aan het werk was. Over dit door koningin Wilhelmina gehate koninklijke verblijf, schreef Eymert-Jan Goossens, **Paais Noordeinde. Vierhonderd jaar 'Hof van Oranje'**. Waanders, € 24,95.

Achter het grote verhaal van de twintigste eeuw gaan plaatsen, personen en gebeurtenissen schuil. Frankrijk in 1940, het belang van België, Hannah Arendt, Arthur Koestler, de dood van liberaal Amerika, het nationalisme in Europa zijn onderwerpen die licht moeten geven op de achterkant van de vorige eeuw. Tony Judt, **De vergeten twintigste eeuw. Nieuwe wereldgeschiedenis**. Contact, € 49,95.

ALLEEN
TIJDENS
KANTOORUREN

Remco Ensel

Blanke
broeders -
zwarte
vreemden

Erica Meijers

VAN OUDHEUSDEN
**BOEREN IN
NEDERLAND**
GESCHIEDENIS VAN
DE LANDBOUW 1500-2000

Jan Bieleman

Oriëntatie
op
geschiedenis

Marcel van Riessen
DWANG

ARBEIDERS

Een cijfer voor het profielwerkstuk: één hanteerbare meetlat voor alle vakken?

Met de vernieuwde Tweede Fase verandert ook de rol van het profielwerkstuk in het examenprogramma voor havo en vwo. Vanaf het schooljaar 2008/2009 (havo) of 2009/2010 (vwo) wordt het werkstuk beoordeeld met een cijfer. Hiermee wordt tegemoetgekomen aan een wens die al langer leefde bij docenten en leerlingen. Het ontwikkelen van een algemeen bruikbaar beoordelingsmodel voor deze werkstukken is wenselijk. Daarom een eerste aanzet.

Op een school waar het profielwerkstuk twee vakken moet beslaan, hebben geschiedenisdocenten vaak veel profielwerkstukken te begeleiden en te beoordelen. Het vak leent zich immers uitstekend voor de combinatie met allerlei vakken. Zo werkte ik samen met collega's Engels, Frans, Duits, Nederlands, klassieke talen, ckv, kcv, aardrijkskunde, economie, maatschappijleer, levensbeschouwing, lichamelijke oefening, anw, wiskunde en biologie. Ik vind die samenwerking leuk, want gaandeweg geven je collega's je impliciet of expliciet een kijkje in de keuken van hun vak en de eisen die zij vanuit dat vak aan onze leerlingen stellen. Maar ik zat ook met een probleem: ik was niet erg tevreden met de beoordelingsmodellen die tot nu toe de revue passeerden. Vaak bleken ze te bewerkelijk, was er sprake van het afvinken van losse onderdelen, en lag de nadruk te veel op de vormgeving en het proces. Hierdoor was er naar mijn idee te weinig oog voor de vakinhoudelijke component. Verder viel op dat de wijze waarop docenten komen tot een oordeel als onvoldoende, voldoende, goed of uitstekend niet be-

schreven staat, zodat de kans op onderlinge verschillen in beoordeling groot was.

Daarom ging ik zelf aan de slag, op zoek naar een beoordelingsmodel dat ik als docent geschiedenis en de andere collega's op mijn school konden hanteren bij alle mogelijke vakkencombinaties. Door mijn werk als vakdidacticus aan de ICLON-lerarenopleiding kwam ik in aanraking met het werken aan de hand van *rubrics*. In *rubrics* zijn niet alleen de diverse onderdelen beschreven waarop beoordeeld wordt, maar tevens per onderdeel wat wordt beschouwd als onvoldoende, voldoende, goed en excellent. Dat beviel mij beter dan andere systemen

Een eerlijke en bruikbare meetlat

Een goed beoordelingsinstrument, of het nu gaat om een schriftelijke toets, een presentatie of een profielwerkstuk, dient te voldoen aan de drie kwaliteitseisen: validiteit, betrouwbaarheid en bruikbaarheid. Met deze *rubrics* is gestreefd naar een positief antwoord op de volgende vragen:

Elise Storck is als vakdidacticus en lerarenopleider verbonden aan het ICLON in Leiden en geeft geschiedenis op het Marnixgymnasium in Rotterdam.

validiteit:

- worden die elementen van een PWS die wij belangrijk vinden genoemd?
- en stemmen de onderlinge verhoudingen overeen met het belang dat we eraan hechten?
- is het geschikt voor alle vakkencombinaties, of moeten we toe naar verschillende modellen voor verschillende profielen of vakkencombinaties?
- krijgen leerlingen die volgens ons beeld van een eind-examenkandidaat gymnasium onvoldoende presteren ook werkelijk een 5.4 of lager en leerlingen die excellent presenteren ook werkelijk een 9 of hoger?

betrouwbaarheid:

- maakt het een verschil welke vakkencombinatie een PWS heeft?
- maakt het uit welke docenten het PWS beoordelen?

bruikbaarheid:

- is het efficiënt? Kost het docenten niet te veel tijd?
- is het helder voor docenten, leerlingen, ouders, examencommissie?
- is het aanvaardbaar voor docenten, leerlingen, ouders, examencommissie?

Met dit beoordelingsmodel moest ik dus een aantal ballen in de lucht houden. Het moest geschikt zijn voor alle vakkencombinaties. Dit betekende dat er een balans moest zijn tussen ruimte voor eigen invulling en concreetheid. De beoordelingscategorieën dienden niet alleen te worden aangegeven, maar ook moest inzichtelijk worden wat hun relatieve zwaarte was. Een beschrijving was noodzakelijk voor de kwaliteitseisen van de vier verschillende niveaus. Uiteindelijk is hier een beoordelingsmodel uitgekomen waarmee het afgelopen jaar is geëxperimenteerd.

Experiment

Het beoordelingsmodel dat er nu ligt, is gebaseerd op mijn ervaring als beoordelaar van profielwerkstukken in allerlei vakkencombinaties. Afgelopen schooljaar is het uitgetest bij een paar profielwerkstukken. Daarna heeft een evaluatie plaatsgevonden door de profielwerkstukbegeleiders op mijn school.

Het model dat er nu ligt, is - denk ik - eenvoudig aan te passen aan de eisen van iedere andere school: havo,

één of twee vakken, meer of minder accent op de inhoud, presentatie of proces: elke denkbeeldige aanpassing aan de eigen situatie is mogelijk. Zo zou ik op de havo bijvoorbeeld het gebruik van één of twee goede populair-wetenschappelijke bronnen al beoordelen met goed en het juiste gebruik van een wetenschappelijke bron als excellent en wellicht zou ik minder strenge vormeisen stellen aan de controleerbaarheid.

Uitleg bij de rubrics

In het eerste begeleidingsgesprek leg ik het beoordelingsmodel, de *rubrics*, aan mijn leerlingen voor. Zo krijgen zij al in een vroeg stadium zicht op de kwaliteitseisen die gesteld worden. Gaandeweg het proces kunnen zij daar ook aan herinnerd worden. Ik moedig mijn leerlingen aan om het formulier te gebruiken bij de eigen beoordeling vooraf: vooral de punten waarop wij van mening verschillen zijn de moeite waard om te bespreken! Daarnaast is dit ook een praatpapier om met collega's van allerlei vakken van gedachten te wisselen over onze beoordelingscriteria.

In bijgevoegde voorbeeld van Jelle en Yassine heeft de cursivering een betekenis: ze geeft aan op welk niveau deze leerlingen zitten. Bij het bepalen van het eindcijfer is de relevante informatie in één oogopslag voorhanden. Jelle en Yassine zitten op een paar onderdelen weliswaar 'goed', maar op bijvoorbeeld vakbenaderingen en controleerbaarheid op de rand van onvoldoende. Wij vinden dat belangrijke categorieën en het eindcijfer kwam dus neer op een 6. Overigens werkt het beter als de vier niveaus niet worden gezien als op zichzelf staand en gescheiden, maar als een soort glijdende schaal.

Verbetering door ervaringen

Op het Marnixgymnasium gaan we er komend jaar allemaal mee aan de slag. Hoewel dit het laatste jaar is van de oude stijl, willen we er toch al mee oefenen. Ik hoop dat dit leidt tot zinvolle discussies en mogelijk tot verbeteringen. Waar het mij om gaat is te komen tot een beoordelingsinstrument dat valide, betrouwbaar en bruikbaar genoeg is om aanvaardbaar te zijn. Daarom ben ik ook benieuwd naar uw ervaringen. Mocht u dit model willen overnemen of aanpassen, dan kunt u het als tekstbestand vinden op www.vgnkleio.nl.

Collegiale reacties zijn daarnaast welkom op: storck@iclon.leidenuniv.nl.

RUBRICS VOOR HET BEOORDELEN VAN EEN PROFIELWERKSTUK

	niveau 1 onvoldoende 1-2-3-4-5	niveau 2 voldoende 6-7
proces 20%		
eigen initiatief en verantwoordelijkheid	Neemt afwachterende houding aan, komt niet of slecht voorbereid naar begeleidingsgesprekken, reageert niet of matig.	<i>Neemt deels zelf initiatieven, maar stelt zich soms afwachterend op, geeft weinig signalen af als het niet goed gaat.</i>
samenwerking met (medeleerling en) begeleiders	Komt afspraken niet of matig na, is niet of nauwelijks open in de communicatie.	<i>Komt afspraken meestal na, is redelijk open communicatie.</i>
reflectie op het leren / logboek (wat heb ik gedaan? wat ging goed? wat kan beter? wat neem ik me voor bij een volgende keer?)	<i>Logboek ontbreekt of is weinig zeggend ingevuld.</i>	<i>Logboek is aanwezig, er is enige reflectie aanwezig op de eigen aanpak, maar die gaat niet veel verder dan feitelijke verslaglegging.</i>
inhoud 70%		
consistentie en helderheid in opzet inleiding (motivatie, aanpak), hoofddeel, conclusie (samenvatting, onderbouwd antwoord op hoofd- en deelvragen, daarmee samenhangende vooruitblik)	Delen ontbreken en/of vertonen weinig of geen samenhang en/of behoorlijke onevenwichtigheid.	<i>Alle onderdelen zijn aanwezig en vertonen een redelijke samenhang (inleiding en conclusie sporen met elkaar, middendeel leidt tot conclusie).</i>
denkniveau beschrijving / analyse / evaluatie (eigen, onderbouwde mening)	Beschrijving, analyse en/of evaluatie ontbreken of zijn van onvoldoende kwaliteit.	<i>Voornamelijk (juiste) beschrijving, summiere analyse en evaluatie.</i>
denkwijzen van de twee vakken (de aanpak en denkwijzen die kenmerkend zijn voor het schoolvak, veelal afgeleid van de academische discipline)	<i>De vakbenaderingswijzen zijn niet of nauwelijks herkenbaar.</i>	<i>Van beide vakken is de benaderingswijze enigszins herkenbaar en juist toegepast of van een vak goed en het andere vak nauwelijks.</i>
gebruikte bronnen hoeveelheid en de kwaliteit (alleen de bronnen die juist zijn gebruikt tellen mee)	Er zijn voornamelijk oppervlakkige bronnen gebruikt, zoals wikipedia en eenvoudige scholieresites.	<i>Er zijn een paar relevante populair-wetenschappelijke bronnen gebruikt.</i>
illustraties, tabellen, grafieken (alleen indien van toepassing)	Slordig, onduidelijk en/of hebben geen heldere relatie met het betoog en/of het schort aan de conclusies/interpretatie.	<i>Tamelijk helder, verzorgd en hebben een tamelijk heldere relatie met het betoog, min of meer correcte interpretatie/conclusie.</i>
controleerbaarheid	De lijst met bronnen, de bronvermeldingen (noten) ontbreken en/of zijn niet correct en/of onduidelijk. De onderzoeksmethode is nauwelijks of niet verantwoord.	De lijst met bronnen en de bronvermeldingen (noten) zijn redelijk correct en duidelijk. De onderzoeksmethode is enigszins verantwoord.
originaliteit / eigen werk	Er is een grote mate van knip- en plakwerk.	Er is een weinig originele vraagstelling en/of aanpak en er is een redelijke mate van 'eigen werk', maar her en der neigt het nog naar 'herkauwen'.
presentatie 10%		
taalgebruik	Taalgebruik is niet erg helder, er is sprake van redelijk wat stijl- en spelfouten, taalgebruik is (vanwege knip- en plakwerk) weinig consistent.	<i>Taalgebruik is tamelijk helder, vertoont slechts weinig stijl- en spelfouten, vertoont eigen stijl van de leerling, redelijke zinsbouw.</i>
verzorging (voorblad, inhoudsopgave, paginanummers, alinea-indeling, bladspiegel, mapje, lettertype)	Een of meer onderdelen ontbreken, zijn slordig of niet functioneel.	Alle onderdelen zijn aanwezig en redelijk functioneel.

MET TWEE VAKKEN OP VWO-NIVEAU: HET VOORBEELD VAN JELLE EN YASSINE

niveau 3 goed

7-8

Neemt in alle fasen zelf initiatieven en verantwoordelijkheid, geeft zelf signalen af als het niet goed gaat.

Komt afspraken na, is open in de communicatie.

Logboek is aanwezig, beknopte, maar goede reflectie op het eigen leren, die verder gaat dan beschrijven en bevat ook een analyse van het eigen functioneren.

Alle onderdelen zijn aanwezig en vertonen een goede samenhang (inleiding en conclusie sporen met elkaar, middendeel leidt tot conclusie), er is weinig overbodige informatie.

Goede verhouding tussen beschrijving, analyse en evaluatie en deze zijn alledrie van goede kwaliteit.

Van beide vakken is zijn de benaderingswijzen voor een flink deel herkenbaar en juist toegepast.

Er is naast relevante populair-wetenschappelijke bronnen ook een bron van een meer wetenschappelijk niveau gebruikt.

Helder, verzorgd en hebben een heldere relatie met het betoog, correcte interpretatie/conclusie.

De onderzoeksmethode is goed verantwoord.

Er is een originele vraagstelling en/of aanpak en er is duidelijk een grote mate van 'eigen werk'.

Taalgebruik is helder, vertoont vrijwel geen stijl- en spelfouten, vertoont eigen stijl van de leerling, goede zinsbouw.

Alle onderdelen zijn aanwezig en functioneel.

niveau 4 excellent

9-10

Neemt in alle fasen initiatieven, begeleider hoeft nauwelijks te sturen.

Komt afspraken na, is redelijk open in de communicatie, houdt goed rekening met medeleerling en begeleiders.

Logboek is aanwezig, beknopte, maar goede reflectie op het eigen leren, die verder gaat dan beschrijven en ook een analyse bevat van het eigen functioneren.

Alle onderdelen zijn aanwezig en vertonen een uitstekende samenhang (inleiding en conclusie sporen met elkaar, middendeel leidt tot conclusie), er is geen overbodige informatie.

Uitstekende verhouding tussen beschrijving, analyse en evaluatie en deze zijn alledrie van goede kwaliteit en af en toe zelfs uitstekend.

Voor beide vakken zijn de benaderingswijzen herkenbaar en juist toegepast.

Er zijn meerdere relevante wetenschappelijke bronnen gebruikt.

Uitermate helder, verzorgd en hebben een bijzonder heldere relatie met het betoog, de interpretatie/conclusies zijn uitermate goed.

De lijst met bronnen is correct en duidelijk en er is een uitgebreid notenapparaat.

De onderzoeksmethode is uitstekend verantwoord.

Er is een originele vraagstelling en aanpak en er is een zeer grote mate van 'eigen werk'.

Taalgebruik is helder en fraai, vertoont vrijwel geen stijl- en spelfouten, vertoont eigen stijl van de leerling, goede zinsbouw.
Alle onderdelen zijn aanwezig, functioneel en fraai.

Alle video's de deur uit?

DE VOOR- EN NADELEN VAN TELEBLIK

Heeft u ook getwijfeld over het aanschaffen van de complete dvd-box van *Andere Tijden*, dertig dvd's met prachtig materiaal voor slechts 100 euro? Doe het niet! Veel afleveringen zijn online gratis beschikbaar op de website Teleblik. Daar kunt u duizenden uren televisie bekijken. Teleblik wordt nog steeds verbeterd, maar de site biedt nu al veel mogelijkheden voor het geschiedenisonderwijs.

Teleblik is een initiatief van het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid (NIBG), Teleac/NOT en Kennisnet. Het is bedoeld om televisieprogramma's van de publieke omroepen gratis beschikbaar te maken voor het onderwijs. Op internet verschijnen steeds meer sites waarop televisieprogramma's te bekijken zijn. Uitzendinggemist.nl is de bekendste. Teleblik doet echter meer dan alleen programma's online zetten.

Voor u geknipt

Teleblik biedt twee belangrijke voordelen. Een programma als *Andere Tijden* is vaak te lang om in de les te gebruiken. U wilt het liefst één stukje laten zien, maar de video bij het juiste stuk zetten is vervelend. Ook met een dvd kun je niet gemakkelijk verschillende fragmenten uit één programma laten zien. Daarom knipt de redactie van Teleblik programma's op in fragmenten en schrijft er een korte samenvatting bij. Deze fragmenten zijn handig om als uitleg, illustratie of introductie te gebruiken. Voor leerlingen is een fragment een snellere en toegankelijke informatiebron dan een programma van een uur. Via het fragment kun je altijd doorklikken om desgewenst het hele programma te bekijken. Teleblik is daarom handiger dan een dvd. Bovendien kunnen docenten en leerlingen ook eigen fragmenten knippen en opslaan. Een tweede voordeel van Teleblik zijn de zogenaamde 'dossiers'. Dat zijn verzamelingen van fragmenten rond een bepaald thema. In de dossiers wordt een kritische selectie gemaakt uit de gigantische hoeveelheid beeldmateriaal. U kunt er als docent in één klap meerdere bruikbare en bijzondere fragmenten over een bepaald onderwerp vinden. Goede dossiers zijn er over de Romeinen in Nederland, de VOC en Nederland en Indonesië. De vormgeving van de dossiers is eenvoudig en overzichtelijk, ook voor leerlingen. In elk dossier staan links naar

websites met aanvullende informatie of opdrachten, zoals Eigenwijzer, Schoolbieb en Anno.

Jules Leroy

Het aanbod op Teleblik groeit constant. Recente uitzendingen van het (jeugd)journaal, NOVA, Twee Vandaag en Pauw en Witteman worden in Teleblik opgenomen, maar er zijn ook veel oude afleveringen terug te vinden. Het archief op de programmasites is vaak beperkt. Met een Teleblik-account (zie kader) kunt u in een paar klikken met de klas de analyse van Maarten van Rossem op 11 september 2001 bekijken. Een voorwaarde is wel dat lokalen beschikken over een smartboard (digitaal schoolbord) of een beamer en een internetverbinding.

Voor de laatste afleveringen van actualiteitenprogramma's kunt u de leerlingen ook naar de Teleblik-website sturen. Op de site staat een overzicht met directe verwijzingen naar de laatste uitzendingen van deze programma's. Ook allerlei informatieve en educatieve programma's zijn in Teleblik opgenomen, zoals Klokhuis, Tegenlicht en Zembla. Natuurlijk zitten ook veel Teleac/NOT-series in Teleblik. Beeldmateriaal van andere Teleac/NOT-websites, zoals Eigenwijzer (o.a. Histoclip) en SchoolTV Beeldbank, zijn er ook voor een groot deel in opgenomen. Helaas staan nog niet alle Teleac/NOT-series in Teleblik. Volgens Lonneke van Asseldonk is het in de toekomst wel de bedoeling om al deze programma's op te nemen. 'De oude documentaires staan op de lijst om in te stromen, maar wij hebben er voor gekozen eerst het recente materiaal op te nemen. Het oude materiaal zal dus wel opgenomen worden, maar we weten nog niet wanneer dat klaar zal zijn.' U kunt die grijsgedraaide videoband over de Eerste Wereldoorlog, met de oude veteraan Jules Leroy, dus nog niet weggooien.

Nieuwe documentaires, zoals de serie bij het examenprogramma Ten Oorlog, vindt u ook nog niet in Teleblik. Van Asseldonk: 'De procedure om al dit materiaal in Teleblik te krijgen is al gestart, maar het duurt nog even omdat het NIBG eerst de 'metadata' aan het programma moet hangen.' In de metadata staan bijvoorbeeld trefwoorden die ervoor zorgen dat het programma terug te vinden is. Bovendien heeft Teleblik te maken met de rechten die aan de programma's verbonden zijn. 'Ten Oorlog' is trouwens

Judith Tadema is docent geschiedenis op het St. Bonifatiuscollege te Utrecht en werkte als redacteur voor Teleblik.

wel te bekijken op Uitzendinggemist of Eigenwijzer. Thuis opnemen is in ieder geval niet meer nodig.

Zoeken

De grootste uitdaging voor de redactie van Teleblik is het overzichtelijk en toegankelijk maken én houden van al het beeldmateriaal. Onlangs las ik over de verfilming van de voetreis van Jacob van Lennep, *De zomer van 1823*. In een mum van tijd had ik de serie in Teleblik gevonden. Je moet echter wel weten dat het programma bestaat, want anders vind je het niet.

Deze zomer werden delen van de website juist hierom vernieuwd. De dossiers hopen zich nu nog op in het archief, maar worden binnenkort geordend per vakgebied. Ook werkt de Teleblik-redactie aan het updaten van de dossiers. Het dossier over de canon van de Nederlandse geschiedenis wordt uitgebreid met nieuwe fragmenten. Ook wil de Teleblikredactie volgend jaar een dossier laten aansluiten bij het eindexamenonderwerp. Het is een ingewikkeld en heidens karwei om het beeldmateriaal goed te ontsluiten.

Teleblik biedt vier manieren van zoeken. Er is een zoekmachine, een trefwoordenlijst, een ordening op vakgebied en er zijn de eerder genoemde dossiers. Je moet wel een aantal trucjes leren om goed in Teleblik te kunnen zoeken.

De zoekmachine gebruik je het meest. Voor leerlingen en docenten is er een handleiding, en dat is soms ook nodig. Het belangrijkste probleem is dat de zoekmachine af en toe onlogische resultaten geeft. Als je bijvoorbeeld zoekt op 'andere tijden', zijn de eerste resultaten niet de afleveringen van *Andere Tijden*. Dit komt omdat de zoekwoorden 'andere' en 'tijden' in veel beschrijvingen voorkomen. Je moet daarom vaak gebruik maken van de functie 'uitgebreid zoeken', bijvoorbeeld zoeken op 'woordgroep'. Het 'uitgebreid zoeken' kent wel veel mogelijkheden maar eist, zeker van leerlingen, geduld. De andere instrumenten om te zoeken gebruik je minder. De trefwoordenlijst is vrij beperkt. Zo is VOC geen trefwoord en levert prehistorie één resultaat op. De ordening van de geschiedenisfragmenten volgens de tien tijdvakken levert juist veel op met heel diverse fragmenten. Je kunt wel goed binnen een tijdvak zoeken.

Teleblik in de les

Om docenten een idee te geven welke toepassingen er met Teleblik mogelijk zijn, staat er op de website een handig overzicht: Tien keer Teleblik. Voor leerlingen kan het beeldmateriaal, en in het bijzonder de dossiers, een informatiebron zijn. In de elo (elektronische leeromgeving) kunt u gemakkelijk naar filmpjes verwijzen. Ook

PROGRAMMA'S IN TELEBLIK

- *Andere Tijden*
- *Klikhuis*
- *Dokwerk*
- *Tegenlicht*
- *Noordlicht*
- *Zambia*
- *Breidenstorm*
- *De zomer van 1823: De voetreis van Jacob van Lennep*

voor een presentatie kunnen leerlingen geschikt beeldmateriaal zoeken in Teleblik. De leerlingen kunnen op school, maar ook thuis, zelfstandig met Teleblik werken. Zelf gebruik ik korte fragmenten graag klassikaal ter illustratie, als uitleg, ter introductie of voor het uitlokken van een discussie. Prachtig is bijvoorbeeld 'de dood van Stalin' uit *Andere Tijden*, geschikt om verwarring te stichten onder de leerlingen. Het verdriet van de Russen is overweldigend, maar de leerlingen kennen Stalin vooral als wrede dictator. Hoe zit dit? Binnenkort kunt u gebruik maken van de 'lessenbank' waarin docenten lesmateriaal bij beeldmateriaal kunnen uitwisselen.

Teleblik, of een andere database met beeldmateriaal, zal in de toekomst onze videokast worden. Nu al heeft 80% van de scholen een toegangscode voor Teleblik. In het zoeken naar beeldmateriaal moet je eerst wel enige handigheid krijgen. Ook is het jammer dat er veel tijd tussen de uitzending en het plaatsen op de site zit. En voor docenten is het prettig als belangrijke educatieve series op één site te vinden zijn.

TOEGANG TOT TELEBLIK

Teleblik is gratis voor het onderwijs. De school moet elk jaar bij Teleblik een zogenaamde digi-code (een soort licentie) aanvragen. Vervolgens kan elke docent en elke leerling zelf een account aanmaken bij Kennisnet om toegang te krijgen tot Teleblik. Op de website van Teleblik wordt stap voor stap uitgelegd hoe dit moet.

Week van de Geschiedenis

DRUK NAJAAR VOL GESCHIEDENIS

Vijf jaar geleden vond de eerste Week van de Geschiedenis plaats. Sinds die tijd is de belangstelling voor geschiedenis in Nederland sterk toegenomen. Ook dit najaar is er weer een werkelijke geschiedenisexplosie van boeken, documentaires, tv-series en evenementen. Ook voor het onderwijs zijn er diverse mogelijkheden om hierbij aan te haken.

Van 11 tot en met 19 oktober is het weer Week van de Geschiedenis. Dit jaar is het thema 'Verhalen van Nederland'. Deelnemende musea, archieven en andere culturele organisaties bieden tijdens deze week ook speciale onderwijsactiviteiten aan. In Westka-

pelle (Zeeland) kunnen leerlingen bijvoorbeeld een verhalenroute volgen. Tijdens deze route stuiten ze op 'gaten' in de geschiedenis die ze moeten vullen. De vragen gaan over de 100-jarige fanfare, over een 75-jarige voetbal, over de bombardementen in 1944

of over de bevrijding en de wederopbouw. De antwoorden zijn te vinden bij personen, in een foto, bij een monument en soms zelfs in een geheime doos. Het Gemeentearchief Schiedam (Zuid-Holland) organiseert voor het onderwijs een verhalenwedstrijd. De verhalen moeten over de geschiedenis van Schiedam gaan. De prijsuitreiking is op 11 oktober, start van de Week van de Geschiedenis en tevens Landelijke Archievendag. In Hooge Mierde (Noord-Brabant) wordt een laat-middeleeuwse jaarmarkt georganiseerd met muziek, lekkernijen en Bruegheliaanse kinderspelen. Hierbij wordt een prentenboek voor het onderwijs uitgebracht met als hoofdpersoon Wouter Wouterszoon Seeghers van den Cingel. Het lesmateriaal (inclusief docentenhandleidingen) is dusdanig opgesteld dat het ook buiten de gemeente Hooge Mierde goed bruikbaar is. Sommige scholen, zoals het Driestar college in Gouda nemen zelf actief deel aan de Week van de Geschiedenis. In beide mediatheken van het Driestar College wordt met behulp van boeken, beeldmateriaal en voorwerpen een expositie ingericht rond het thema 'verhalen'. Extra aandacht zal worden geschonken aan verhalen met betrekking tot geschiedenis van school in het algemeen en de Driestar in het bijzonder. De aankleding van de exposities wordt verzorgd in samenwerking met docenten ckv.

Voorafgaand aan de Week van de Geschiedenis en de start van de campagne *Verleden van Nederland* (tussen 5 en 10 oktober), ontvangen meer dan 10.000 scholen voor basis- en voortgezet onderwijs een dvd-box met 150 Canon Clips. De clips van 3,5 minuut behandelen elk een historische gebeurtenis, persoon of thema. Ze sluiten aan bij de vijftig vensters van de canon van de Nederlandse geschiedenis. Begin oktober verschijnt *Verhalen van Nederland, geschiedenis voor jou* van NRC-journalist Gijsbert van Es. En iets daarvoor komt het boek *Kinderen van Nederland* uit. Een geschiedenisverhaal voor kinderen door Jan Paul Schutten aan de hand van een aantal kinderen die vroeger in Nederland hebben geleefd, zoals het meisje van Yde.

HET VERHAAL VAN ANNEJET VAN DER ZIJL, JOURNALISTE EN SCHRIJFSTER:

'Een van de eerste televisieseries die ik ademloos volgde was Floris, uitgezonden toen ik nog op de lagere school zat. Daarin figureerde een enorme wildeman, Grote Pier geheten, die het steevast op de helden van de serie had voorzien. Pas enkele jaren later, toen ik met mijn ouders in het Fries Museum was, begreep ik dat deze woesteling gebaseerd was op een historische figuur. 'Greate Pier' was een brave boer in Kimsward, totdat de Hollanders - die Friesland probeerden te veroveren - zijn vrouw en kinderen vermoordden en zijn boerderij platbrandden. Hij zwoer wraak en vanaf dat moment maakte hij onder het motto 'Liever dood dan slaaf' met zijn boot de Zuiderzee onveilig, enterde schepen en joeg alles en iedereen wat geen Fries sprak over de kling. Vooral zijn zwaard - dat in het museum hing - maakte diepe indruk op me, al was het maar omdat het zo'n stuk groter was dan ik destijds. Hoewel ik erg van wereldvrede en het begraven van strijdbijlen ben, vind ik het nog steeds een romantisch verhaal. En ik verbeeld me dat datgene wat door mijn omgeving geheel ten onrechte wordt opgevat als ordinaire eigenwijsheid, eigenlijk mijn Friese bloed is wat opspeelt, met daarin een eeuwenoude hunkering naar onafhankelijkheid en eigenzinnig denken.'

HET VERHAAL VAN FLORIS ROUBOS, PRESENTATOR BIJ ONDER MEER RTV NOORD-HOLLAND EN SCHOOLT.V:

'De historische gebeurtenis die voor mij persoonlijk de meeste betekenis heeft, is de Tweede Wereldoorlog. De verhalen uit die periode maken altijd weer diepe indruk.'

Toen ik klein was, hoorde ik mijn vader verhalen vertellen over wat hij toen zelf als jongetje meemaakte. Hij was nog maar zes toen de oorlog eindigde. Maar hij kon zich nog herinneren dat de Duitsers die zich terugtrokken, alle kranen aan de Oostelijke Handelskade in Amsterdam opbliezen. Mijn vader woonde met zijn familie in een klein arbeiderswoninkje niet ver daarvan. De ontploffingen hadden zo veel kracht dat de ramen er bij hen uitvlogen.'

Ook in mijn werk kom ik regelmatig in aanraking met de oorlog. Voor het Schooltv-weekjournaal heb ik eens een joodse vrouw geïnterviewd die vertelde over haar verschrikkelijke ervaringen. Hoe ze werd opgepakt en naar een concentratiekamp afgevoerd. De Tweede Wereldoorlog is de meest recente grote rampspoed die ons land heeft getroffen. De hele samenleving is er nog van doordrenkt. Hoe meer je je in de oorlog verdiept, des te meer je de gevolgen ziet in het leven van nu.'

HET VERHAAL VAN ESMĀĀ ALARIĀCHI, MEIDEN VAN HALAL:

'Mijn verhaal is dat van Willem van Oranje, de 'God-father' van Nederland. Voor een aflevering van de Melden van Halal ben ik met mijn zussen eens op zoek geweest naar het Oranjegevoel. Met een groep 'hangjongeren' van een jaar of 14, 15 uit Amsterdam-West zijn we toen naar het Museum Prinsenhof in Delft geweest. Ik heb ze daar verteld over het leven van Willem van Oranje en de Opstand tegen Spanje. Natuurlijk hebben we ook de kogelgaten gezien bij de trap waar hij werd vermoord. De jongens waren onder de indruk. Ook de kunst, de ornamenten en de hoge plafonds vonden ze mooi. Maar ze waren vooral gefascineerd door het feit dat Willem van Oranje meerdere vrouwen had gehad. Een echte 'player' vonden ze hem.

Wat ze waarschijnlijk ontging, maar bij mij veel indruk maakte was het besef dat we dankzij Willem van Oranje in Nederland geloofsvrijheid kennen. Onder zijn leiding verzetten de Nederlanden zich tegen de ket-tervervolgingen in die tijd. Geloofsvrijheid en tolerantie waren voor hem belangrijke idealen. Als jonge moslims roepen dat zij niets met Nederland hebben, dan wijs ik ze erop dat ze hier wel mogen zijn, wie ze willen zijn.'

Eind oktober organiseert de provincie Zuid-Holland de scholierenquiz *Schoolstrijd*. Teams uit scholen voor het voortgezet onderwijs binden met elkaar de strijd aan. De voorrondes en de finale worden door de regionale omroep uitgezonden. In het najaar start niet alleen *In Europa* weer met nieuwe afleveringen, maar ook het *Historisch Onderzoeks Team* van Willem Wever en Anno zijn weer op de televisie. De NPS brengt samen met Klokhuis een dertiendelige reeks over jong zijn in de periode 1940-1945.

De Nacht van de Geschiedenis, op 18 oktober in Hotel Krasnapolsky te Amsterdam, wordt een bonte mix van serieuze geschiedenis en vermaak met een knip-oog. De Nacht is wat het boekenbal is voor de literaire wereld en is de ideale plek om elkaar (weer) te ontmoeten. Samen met VGN/Kleio presenteert Anno een onderwijsdebat in een bijzondere vorm. In drie interactieve sessies wordt teruggekeken op 50 jaar geschiedenis-onderwijs. Elk blok bestaat uit een 'historische' geschiedenisles, een proefwerk-van-toen en een discussie.

Datum: zaterdag 18 oktober 2008

*Locatie: Grand Hotel Krasnapolsky,
Dam 9, Amsterdam*

Tijd: 20.00 uur

(19.15 deuren open) - 01.00 uur

Kaarten zijn verkrijgbaar via het Amsterdams Uitburo: www.aub.nl

*De Week van de Geschiedenis wordt georganiseerd door Anno in samenwerking met de Nederlandse Museumvereniging en Erfgoed Nederland. Anno is het promotiebureau voor Nederlandse geschiedenis en ontwikkelt projecten voor breed publiek en onderwijs. Voorbeelden van onderwijsprojecten van Anno zijn de Les van het Jaar verkiezing (www.lesvanhetjaar.nl), Tijdsbeelden (www.tijdsbeelden.nl), Anno Geschiedeniskrant in Sp!ts (meer info op www.anno.nl) en onderwijsmateriaal bij de reizende tentoonstelling *De Bunker* (www.tweedewereldoorlog.nl).*

Historisch Overzicht valt goed in vmbo-examen

DE VMBO-EXAMENS VAN 2008

Het centraal examen voor geschiedenis en staatsinrichting in alle leerwegen van het vmbo bestond dit jaar uit het 'oude' onderwerp 'Staatsinrichting' en het 'nieuwe' onderwerp 'Historisch Overzicht vanaf 1900' (voor de theoretische leerweg kwamen daar nog drie verdiepingsthema's van het verrijkingsdeel bij). Hoe is het examen in het algemeen en het Historisch Overzicht in het bijzonder gevallen? Wat waren de sterke en zwakke punten van het examen? Hoe hebben leerlingen het examen ervaren en gemaakt? Wat is er de komende jaren te verwachten bij de centrale examens in het vmbo? Huub Kurstjens, als toetsdeskundige bij Cito verantwoordelijk voor de constructie van de vmbo geschiedenisexamens, beantwoordt deze vragen.

Met enige spanning werd door docenten en leerlingen uitgekeken naar het examen van dit jaar. Het examenprogramma was aangepast en voor het eerst zou het Historisch Overzicht vanaf 1900 geëxamineerd worden. Van tevoren was er veel aandacht besteed aan de wijzigingen in het examenprogramma. Tijdens de Didactiekconferentie in Vught en tijdens drie door de VGN op verschillende locaties in het land georganiseerde studiedagen in januari en februari konden docenten workshops volgen en vragen stellen. Artikelen waren reeds eerder in Kleio¹ verschenen, uitgeverijen hadden uitgebreid aandacht geschonken aan het nieuwe examenonderwerp en er was een syllabus² uitgekomen

waarin het examenprogramma stond, voorzien zelfs van voorbeeldvragen. Het zou toch niet wéér gebeuren dat er, net als het vorig jaar, op sommige scholen verkeerde examenonderwerpen behandeld werden? Gelukkig ging het dit jaar goed. Er kwamen geen berichten dat er iets mis was gegaan bij de voorbereidingen.

Omvang examenprogramma en lesmethodes

Vooraf werd er door leerlingen en docenten geklaagd over de grote hoeveelheid leerstof. Het examenprogramma is vrij gedetailleerd beschreven. Deze keuze is gemaakt in het belang van de vmbo-leerlingen, omdat

Zie: Kleio nr. 7, 2006

Zie: www.examenblad.nl

Huub Kurstjens is toetsdeskundige geschiedenis bij het Cito.

daardoor duidelijk wordt wat wel en niet tot de leerstof behoort. Door de gemaakte keuzes wordt de begrenzing van wat wel en niet getoetst kan worden duidelijk. Als de examenprogramma's van de basisberoepsgerichte (bb), de kaderberoepsgerichte (kb) en de gemengde (gl) en theoretische leerweg (tl) naast elkaar gelegd worden, wordt duidelijk wat wel, maar ook wat *niet* opgenomen is in de leerstof. Deze keuzes zijn mede tot stand gekomen door het raadplegen van docenten die in de examenklas lesgeven. Vervolgens zijn educatieve uitgeverijen aan de slag gegaan met het vertalen van de eindtermen in lesprogramma's en schoolboeken. Het is raadzaam voor elke docent bij de voorbereiding van het examen, de syllabus naast de lesmethode te leggen. Niet alles is nodig ter voorbereiding van het centraal examen.

De vragen van het examen zijn niet op de inhoud van de methoden gebaseerd, maar op het examenprogramma. Verwacht wordt dat er na enkele examens meer duidelijkheid zal ontstaan over wat wel en niet gevraagd wordt.

Commentaar van docenten en leerlingen

Zoals verwacht hebben docenten en leerlingen uiteenlopend gereageerd op het examen. Toch was de teneur er een van opluchting en tevredenheid ('goed te doen', 'viel niet tegen', 'aardig te maken'). Verschillende docenten gaven aan blij te zijn met het Historisch Overzicht vanaf 1900. Zij merkten duidelijk dat leerlingen meer geïnteresseerd waren in deze leerstof dan in de andere, maatschappijleerachtige, onderwerpen. Het was weer echt geschiedenis! Maar er werden ook opmerkingen gemaakt over de omvang van de leerstof en de moeilijkheidsgraad van het examen ('te veel stof', 'pittig') en er waren enkele reacties waaruit duidelijk te leestelling sprak over de resultaten van leerlingen. Het forum op de VGN-site heeft dit jaar zijn diensten meer dan bewezen. Hele discussies werden er gevoerd over de deugdelijkheid van vragen en antwoorden, waarbij opviel hoe docenten elkaar corrigeerden en aanvulden. Datzelfde deed zich voor op de site van het LAKS waar leerlingen na afloop stoom konden afblazen. Zoals gebruikelijk werden daarbij vooral de rekenvaardigheden geëtaleerd waarmee het mogelijke eindcijfer berekend kon worden. Meer inhoudelijke reacties waren: 'Het viel wel mee op zich. Het probleem is dat je op examens heel snel gaat twijfelen aan je antwoord aangezien je het heel goed wilt doen', 'Ik heb alles goed geleerd, maar de vraagstelling was zo raar', 'Heb nog dingen moeten leren die niet eens zijn gevraagd over Vietnam en Japan enz.'.

Inhoudelijke kritiek

Kritiek werd er vooral op het volgende gegeven:

- de rommelige vormgeving van de verrijkingsdelen in het Historisch Overzicht
- het te weinig herkenbaar zijn van een rode draad door het Historisch Overzicht
- het toetsen van te veel en te kleine (sub)onderwerpen
- het soms te veel vragen naar 'weetjes'
- het gebruik van symboliek in bronnen

Bij deze eerste toetsing van het onderwerp Historisch Overzicht vanaf 1900 werd gekozen voor een chronologische opbouw van het examen en een duidelijke herkenbaarheid van de verrijkingsdelen. De keuze voor de chronologische opbouw is onomstreden, het is immers het handelsmerk van het vak geschiedenis. In de lesmethodes werden de verrijkingsdelen echter geïntegreerd (en vaak als zodanig onherkenbaar) in de lesstof opgenomen. Vandaar dat ervoor gekozen is om met ingang van het komende examen de verrijkingsdelen niet meer herkenbaar, dus zonder subkopjes, in chronologische volgorde in het examen aan te bieden, temidden van de andere vragen van het Historisch Overzicht.

Het Historisch Overzicht vanaf 1900 is vrij omvangrijk en kan op verschillende manieren bevraagd worden. Dat kan door naar grote lijnen te vragen, door te vragen naar vergelijkingen, causaliteiten en andere historische vaardigheden en door het produceren en reproduceren van kennis. Gestreefd wordt naar een examen waarbij sprake is van een evenwichtige spreiding over kennis en vaardigheden van het examenprogramma en een juiste moeilijkheidsgraad. Er zullen docenten zijn die onderwerpen missen of het met de gemaakte keuzes niet eens zijn, omdat zij andere onderdelen hebben behandeld die zij belangrijker vinden. In de beperkte ruimte van een examen kan nu eenmaal niet alles bevraagd worden en zal het Historisch Overzicht onvermijdelijk een soms wat springerig karakter vertonen.

Het behoort ook tot de vaardigheden bij het vak geschiedenis dat leerlingen symbolen in een historische context moeten kunnen herkennen en toepassen. Het zijn niet de eenvoudigste vragen, maar ze zijn wezenlijk voor het vak. Ze zijn ook nuttig om het tl-niveau te handhaven, zeker met het oog op de toegenomen doorstroom naar havo (de afgelopen vier jaar zijn er jaarlijks meer dan 1000 tl-kandidaten voor geschiedenis bijgekomen, vooral als gevolg van de doorstroming naar de twee maatschappijprofielen in havo, waar geschiedenis een verplicht vak is). Het stemt tot tevredenheid dat het examen als geheel een betere spreiding tussen de 'slechte' en de 'goede' kandidaten laat zien en dat de betrouwbaarheid van het examen als geheel in vergelij-

king tot de afgelopen jaren is toegenomen. Een leerling die goed geleerd heeft, wordt beloond.

De makkelijkste en de moeilijkste vraag in het gtl-examen

De vragen met de hoogste en de laagste P'-waarden³ zijn vaak vragen waar iets mee aan de hand is. Daarom lenen ze zich goed om besproken te worden, want van gemaakte inschattingfouten tijdens het productieproces kunnen de examenmakers leren.

De makkelijkste vraag was vraag 16: P 0,96; bijna iedereen had die vraag goed beantwoord. De vraag ging over tekenaars van spotprenten die zich kunnen beroepen op een grondrecht (inspelen op de actualiteit!). Gevraagd werd naar het benoemen van dat grondrecht en of dat een klassiek of sociaal grondrecht was. Bij de afleiders van de meerkeuzevraag was het antwoord op de eerste vraag al voldoende om tot het juiste antwoord te komen. Blijkbaar hadden de docenten en de leerlingen in de klas al ingespeeld op deze actuele discussie.

De moeilijkste vraag was de allerlaatste, een vraag gebruikelijk bedoeld als makkelijke uitsmijter. Deze vraag haalde P 0,05, door bijna niemand goed gemaakt dus. In de bron was een autobus te zien. De bus had een aanhanger met een soort kachel erop die op hout liep. De vraag was uit welk jaar deze foto was. De leerlingen konden kiezen uit de jaartallen 1901, 1921, 1941, 1961 of 1981. Daarna moesten ze hun keuze toelichten. Leerlingen herkenden de autobus niet als een bus uit

de Tweede Wereldoorlog (ze dachten dat dit model van latere tijd was), raakten in de war door de toelichting bij de bron ('De autobus heeft een aanhanger met een gasmotor die op hout loopt', een niet helemaal correcte beschrijving) en konden de link naar schaarste aan brandstof in de Tweede Wereldoorlog niet leggen. Betekent het dat het examen daarom slecht was? Nee, ook de docenten en de VGN erkenden dat het examen goed te doen was en veel mooie historische vragen op het juiste niveau bevatte. Maar ieder examen kan natuurlijk altijd beter.

Tot slot

Er zijn weinig kandidaten geschiedenis in bb en kb, waardoor de bespreking van deze examens in dit artikel niet aan bod komt. Dat is niet alleen jammer, maar eigenlijk ook onterecht. Het maken van deze examens vereist een grote precisie, zowel in het taalgebruik als bij het bepalen van het juiste niveau. Daarnaast is creativiteit van groot belang, zeker in combinatie met de beperktere omvang van het examenprogramma. Voeg daaraan toe dat voor bb de examens al digitaal zijn en er voor kb digitale examens gemaakt gaan worden, en het wordt duidelijk dat het voor iedere geschiedenisdocent een goede zaak zou zijn om kennis te nemen van deze examens. De tijd is er rijp voor. Ook bij de canon (voor 8 tot 14-jarigen) is al sprake van een digitale toets die het volgend jaar beschikbaar is. Historici, ga mee met de tijd!

De p'-waarde is een getal tussen 0 en 1 dat de moeilijkheidsgraad van een opgave weergeeft. De p'-waarde wordt berekend door de gemiddelde score op een opgave te delen door de maximaal haalbare score op die opgave. Een opgave met een p'-waarde van .10 is erg moeilijk; een opgave met een p'-waarde van .90 is erg gemakkelijk.

INFORMATIE VAN BELANG VOOR HET EXAMEN VAN 2009:

De examens bb en kb hebben betrekking op de kerndelen K/5 Staatsinrichting van Nederland en K/10 Historisch overzicht vanaf 1900. Beide kerndelen worden evenwichtig bevraagd. Voor gl en tl gelden niet alleen de exameneenheden K/5 en K/10, maar ook V/9 (dus slechts één verrijksdeel, bestaande uit drie verdiepingsthema's). Meer dan de helft van de vragen zal over het Historisch Overzicht vanaf 1900 gaan (kern en verrijksdeel) en minder dan de helft van de vragen over het kerndeel staatsinrichting. De eindtermen zijn gespecificeerd in de syllabus geschiedenis en staatsinrichting centraal examen 2008 en 2009 die is te vinden op www.examenblad.nl.

In de examens vanaf 2009 zullen de drie thema's die behoren tot het verrijksdeel niet meer als aparte thema's herkenbaar zijn. Beide kerndelen, Staatsinrichting en het Historisch Overzicht, zullen vanaf 1900 zoveel mogelijk en in redelijkheid chronologisch samengesteld worden, inclusief de drie thema's van het verrijksdeel. Van de chronologie wordt wel afgeweken indien anders het antwoord zou worden weggegeven of als er sprake is van vragen die onderling aan elkaar gekoppeld zijn maar in tijd uit elkaar kunnen liggen (bijvoorbeeld vragen die te maken hebben met causaliteit, vergelijking of verandering).

Op zoek naar het juiste antwoord

DE EXAMENS HAVO VWO VAN 2008

Na Nederlands en Engels is geschiedenis het vak met de meeste leerlingen, bijna driekwart van de havo en meer dan de helft van de vwo-kandidaten doet eindexamen geschiedenis. Wat vinden die leerlingen, hun docenten en anderen van de examens van dit jaar?

► NRC Handelsblad,
21 mei 2008

Vanaf de invoering van de centrale geschiedenisexamens is Indonesië voor de derde keer aan de beurt. Het onderwerp Van Nederlands-Indië tot Indonesië 1942-1949 in 1976 was nog beperkt in opzet en periode. Het thema in 2001 en 2002, Nederlands-Indië en Indonesië, Vier eeuwen contact en beïnvloeding 1600-2000, was veel ambitieuzer in opzet en uitvoering. Het thema van 2007-2008 is inhoudelijk grotendeels identiek aan 2001, maar met een iets gewijzigde vraagstelling. Het nieuwe onderwerp, Ten oorlog! Oorlog als maatschappelijk fenomeen, is als een van de laatste onderwerpen door een stofomschrijvingscommissie (zie kader) opgesteld. Vier Europese oorlogen, de Coalitieoorlogen tegen Frankrijk, de Krimoorlog, de Frans-Duitse oorlog en de Eerste Wereldoorlog, worden beschreven als 'maatschappelijk fenomeen'. Er wordt dus nauwelijks aandacht besteed aan de militair-technische aspecten van deze oorlogen of aan de negentiende-eeuwse diplomatieke ontwikkelingen. In beide stofomschrijvingen zijn relevante kenmerkende aspecten uit het nieuwe examenprogramma (zie kader) toegevoegd en nader ingevuld.

De reacties

De afgelopen jaren hebben *Volkskrant* en *NRC Handelsblad* de examens door vakspecialisten laten maken. Dit jaar was dat niet het geval. De journalisten van NRC zochten hun eigen oude vakleraar van het examen vak dat aan de beurt was op met het examen van die dag. De geschiedenisleraar in NRC (65 jaar, tot 2003 voor de klas) vond het examen te doen, maar verwonderde zich over de lange perioden

die in de thema's werden besproken. Dat zou volgens hem leiden tot oppervlakkigheid. Verder vond hij: 'Voor dit examen moest je flink gestampt hebben. De meeste vragen kon je alleen beantwoorden als je de stof behoorlijk onder controle had.'¹ In *Trouw* verscheen een kritisch artikel over het docentenforum op de VGN-site. Het aantal klachten bij het Laks over geschiedenis was in absolute aantallen groot, maar relatief lager dan de afgelopen jaren. Uit de 'exit-polls' van collega's bij de uitgang van de examenzalen bleek ook dat de leerlingen het 'wel te doen' vonden. Van tijdgebrek leek niet echt sprake te zijn geweest.

De recensent in *Kleio* (jaargang 49, nummer 5) zette zijn kanttekeningen, maar was niet negatief en bij het vwo-examen zelfs vol mededogen met de examenmakers. De regiovoorzitters van de VGN examenvergaderingen maken algemene opmerkingen over het examen. Daarin zeggen zij over het havo-examen: 'Grote' onderwerpen als het Cultuurstelsel en de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd worden slechts zijdelings aangeroerd; Regelnummers bij de bronnen ontbreken opnieuw; Woordgebruik zet de leerlingen af en toe op het verkeerde been; Tijds aanduidingen niet altijd even duidelijk: 'omstreeks' (voor en/of na?), 'begin' (hoever loopt dat?); In de volgorde van de vragen wordt de chronologie soms losgelaten, bv. vraag 9 en 10; Nog steeds inwisselbare vragen tussen vwo en havo, en: 'In het algemeen is dit een goed na te kijken examen, met name het gedeelte Ten Oorlog!, hoewel het antwoordmodel meer onvrede oproept dan de vraagstelling.'

Stefan Boom is toetsdeskundige geschiedenis bij het Cito.

HOE ZAT HET OOK ALWEER?

Bij het vwo-examen werd vastgesteld: 'Hoewel weinig leerlingen echt in tijdnood kwamen, is aan de kwaliteit van de laatste antwoorden af te lezen, dat de energie behoorlijk op was; (het examen is) zeker niet te moeilijk, niet zo uitdagend, af en toe een 'invuloefening'. Opnieuw te weinig discriminatoire werking: goede leerlingen kunnen niet uitblinken, slechte gaan niet echt onderuit. Nederlands-Indië: de tussenperiode (is) sterk onderbelicht; Ten oorlog!: geen diachrone benadering, veel 'politieke' vragen, minder 'maatschappelijke' vragen en geen militair-technische vragen. Over de bronnen: plaatjes veel te bekend; teksten leuk, maar niet op niveau, mag wel tandje hoger. Vraagstelling/c.v.: hier en daar onduidelijk of misleidend.'

Sinds een aantal jaren worden er geen regelnummers meer aan de tekstbronnen meegegeven. Met die nummers wordt niets gedaan, en de leesbaarheid wordt er slechter door (met name voor dyslectici). Regelnummers suggereren dat er geciteerd zou moeten worden in het antwoord, en dat willen we niet meer. In de septembermededeling van vorig jaar is dat aangegeven. Ieder jaar zijn per onderwerp één à twee vragen identiek voor havo en vwo. Dat is geen gebrek aan inspiratie van de vragenmakers, maar dient om data te verzamelen voor onderzoek naar het verschil in niveau tussen havo en vwo. Zolang de geschiedenisexamens op hetzelfde moment worden afgenomen, is daar geen bezwaar tegen. In principe staan de vragen in chronologische volgorde, maar eigenlijk zijn het de bronnen die de chronologie bepalen. Vragen kunnen langere perioden bestrijken, of kennis aanboren die gaat over de tijd voor of na de bron, en dan wordt de volgorde schijnbaar verstoord.

Op het internetforum van de VGN vond opnieuw een geanimeerde discussie plaats. Op het havoforum werd door meer docenten (15) een topic gestart dan op het vwo forum (10). De meest besproken en bekeken vraag (met 30 reacties en 1960 bezoekers) was bij de havo vraag 6 (over de grondstoffen voor de Nederlandse industrie). Bij het vwo werd vraag 1 het meest bekeken (1279 bezoekers), maar vraag 13 had de meeste reacties (14). Over het algemeen is er beschaafd over de vragen gediscussieerd. Op een enkele denigrerende uitspraak na (over 'cito fetisjist'), waren er weinig wanhoopskreten te horen over de zware klus die de geschiedenisleraren hebben aan het nakijken van hun examens. Zelfs de collega's van Nederlands hadden medelijden, werd opgemerkt. Toch bleek het examen beter en sneller na te kijken dan in vorige jaren. De twee volgordevragen en het verdwijnen van de stelopdracht hebben daar zeker aan bijgedragen. Een algemeen punt werd aangedragen in een debatje over het correctievoorschrift. Bij veel vragen wordt

Het centraal eindexamen geschiedenis toetst twee thema's die in een stofomschrijving zijn vastgesteld, samen met domein A (vaardigheden en benaderingswijzen). De thema's werden tot nu toe opgesteld door een door de VGN samengestelde commissie van drie geschiedenisdocenten en een wetenschappelijk specialist. Na goedkeuring door de opdrachtgever (het ministerie) werden deze stofomschrijvingen in de Gele katernen openbaar gemaakt. Vanaf het volgende examen (2009) vindt de vaststelling van de stofomschrijving plaats onder directe verantwoordelijkheid van de Cevo en wordt het thema door de Cevo in een syllabus gepubliceerd.

*Op grond van de stofomschrijving stelt de vaksectie geschiedenis van de Cevo een constructieopdracht op, die door Cito wordt uitgevoerd. Een constructiegroep van een drietal docenten met examenklassen begint dan met het maken van vragen over een van de thema's. Deze vragen worden besproken en getoetst aan de constructieopdracht door de vaksectie van de Cevo en beoordeeld door screeners (bijvoorbeeld wetenschappers gespecialiseerd in de onderwerpen). Als de vragen deze toets der kritiek doorstaan hebben, worden de examens gedrukt en naar de scholen verzonden. Er worden voor havo en vwo een eerste, tweede en derde tijdvak geproduceerd (en een examen voor het experimentele Januari-examen). Omdat het derde tijdvak, dat door de staatsexamencommissie in augustus wordt afgenomen, geheim is, kan dat twee keer worden gebruikt. Er worden dus per onderwerp, per schooltype, in twee jaar minimaal vijf verschillende examens gemaakt. Veel van onze buitenlandse collega-docenten zijn jaloers op de grote inbreng vanuit de vakvereniging en het veld op de centrale examens. Zowel bij de omschrijving van de onderwerpen, de constructie van de vragen, de vaststelling door de Cevo en de correctie van het werk is de inbreng van 'gewone' geschiedenisleraren groot. In bijvoorbeeld Groot-Brittannië is dat heel anders. Daar regelen de **examination boards** met veel minder inbreng uit het veld de examens, inclusief de correctie van het werk van de leerlingen. Het examensysteem is daarmee een stuk minder transparant dan het Nederlandse.*

aangegeven dat het gaat om een voorbeeld van een juist antwoord, waarmee de examenmakers laten zien dat ook andere interpretaties dan die vanuit de stofomschrijving mogelijk zijn:

'Ik vind 'een voorbeeld van een goed antwoord' een zwak-tobod. Waarom deze titel niet veranderen in (een lijstje van) 'verplichte ingrediënten van het antwoord'? Ik weet niet wie van jullie allen bij het maken van een antwoord-model van een pw/se wel eens met 'een voorbeeld van een goed antwoord' werkt, ik doe het niet.' 'Nee, ik werk met een antwoordmodel. Maar dat is dan wel een *model*, en als er andere redelijke of juiste antwoorden langskomen, waaraan ikzelf niet had gedacht, dan is het onzin om dat niet te voorzien van punten. Sluitende lijstjes bestaan echt niet. Ik vind jullie benadering nogal frikkelig. Dat neemt niet weg dat nogal wat vragen uit dit examen ver onder de maat zijn en sommige normantwoorden ook.'

'Ook mee eens! Geweldig als de leerlingen historisch juiste antwoorden geven die ik zelf niet bedacht had! Die voeg ik dan later toe. De makers van het CSE kunnen wel wat meer mogelijkheden/voorbeelden zelf bedenken en

► Gemiddelde p-waarde voor de twee volgorde vragen bij havo 32, nieuwe stijl 66 en vwo 36. Hoe hoger de p-waarde hoe makkelijker de vraag, een vraag met een p-waarde <30 is te moeilijk, > 80 te makkelijk. Vragen waarbij 40 < p < 70 hebben een goede moeilijkheidsgraad.

► In het Woordenboek der Nederlandse taal wordt onder een voorbeeld verstaan: 'Concreet (= werkelijk bestaand; zich feitelijk, in de realiteit voordoend) geval, niet toelichtende of kenmerkende waarde voor een algemeenheid waarvan het een realisering is of waartoe het behoort; inz.: concreet geval dat ter verduidelijking, staving of specificering van iets naar voren wordt gebracht; concreet toelichtend of kenmerkend geval.' <http://gtb.inl.nl>

op het CV model aangeven, zodat we deze discussies hier kunnen verminderen!!!'

Opvallende vragen

Wat waren bijzondere vragen in de drie examens van dit jaar? In het reguliere havo-examen was de moeilijkste vraag de laatste vraag uit het onderwerp Nederlands Indië (vraag 14), een reproductieve vraag over de stof aan het eind van het thema. Vrijwel even moeilijk was de eerste vraag. In het algemeen willen we een eenvoudige instapvraag, maar dat was deze volgordevraag absoluut niet, minder dan één derde van de kandidaten haalde de twee punten die met deze vraag te verdienen waren. Door de volgordevraag aan het begin te zetten, wilden de examenmakers de kandidaten even laten stilstaan bij het hele onderwerp Nederlands Indië. De volgordevraag in het tweede thema was de op twee na moeilijkste vraag: blijkbaar is dit een moeilijke vraagvorm voor havisten. In de komende examens zullen de volgordevragen wat minder gedetailleerd moeten worden. Er zou niet alleen door leerwerk, maar ook door historisch redeneren tot een juiste volgorde gekomen moeten worden. In het nieuwe stijl havo-examen gingen de volgordevragen wel goed. De vwo kandidaten hebben ook veel moeite met de volgordevragen (wellicht mede door de onduidelijkheid in vraag 17 die helaas een erratum nodig maakte)². De tabelvraag (vraag 4), die vroeg een tabel te dateren, was ook erg moeilijk. Veel havisten wisten niet wat planters waren, vaak werden die niet

beschouwd als Europese ondernemers.

Sinds de invoering van het nieuwe examenprogramma is het uitleggen met een eigen voorbeeld een belangrijke vaardigheid voor de examenkandidaten geworden. Als voorafschaduwung daarvan is in het havo-examen op een aantal plaatsen naar het geven van een voorbeeld gevraagd. In vraag 9 moest een voorbeeld uit de bron worden gehaald, in vraag 6, 15 en 28 moest met een eigen voorbeeld een uitleg van een begrip worden gegeven. Vooral over vraag 6 werd veel gediscussieerd. Een voorbeeld is concreet, dat zou in de geschiedenislessen duidelijk moeten worden gemaakt.³

De makkelijkste vraag in het havo-examen was vraag 24, waarin bij een foto van enthousiaste vrijwilligers duidelijk gemaakt moest worden waarom die in het begin van de Eerste Wereldoorlog moest zijn genomen. Voor de kandidaten van de pilotscholen was vraag 19 de moeilijkste (over liberalen en de sociale kwestie) en vraag 15 de makkelijkste (over representativiteit). In het vwo examen was vraag 4 (de prent over de NHM, overlap met havo) de makkelijkste, direct gevolgd door de moeilijkste vraag van het examen, vraag 5, een volgordevraag. Vraag 26 was in het Ten oorlog!-deel de moeilijkste vraag voor de vwo-kandidaten.

Hoe verder?

De examens waren dit jaar beter en sneller na te kijken, daarover lijkt iedereen het eens. Er wordt vaak opgemerkt, meestal instemmend, dat er nu meer geleerd

zou moeten worden om een voldoende te halen. Dat het niveauverschil tussen havo en vwo nog niet veel duidelijker is geworden, en dat de differentiatie tussen goede en minder goede kandidaten groter zou kunnen, wordt door de cijfers van de toets- en itemanalyse bevestigd.

Bij de opstelling van het correctievoorschrift moeten keuzes worden gemaakt. Een open vraag bij geschiedenis, een vak waar allerlei interpretaties hun plaats opeisen, heeft niet één juist antwoord. De professionaliteit en vakkennis van de geschiedenisdocent(e) moet garanderen dat de antwoorden van zijn of haar leerlingen een juiste beoordeling krijgen. Vakinhoudelijk bij- en nascholing bij onze wisselende onderwerpen is daarom van groot belang.

In het nieuwe examenprogramma is voor het centraal schriftelijk examen een tijdelijke maatregel genomen. Wanneer die afloopt is nog niet bekend. Wel is uit de pilotexamens langzamerhand duidelijk geworden dat de examenmakers weliswaar in staat zijn een valide en aanvaardbaar examen nieuwe stijl te maken, maar dat voor de voorbereiding van de kandidaten op het nieuwe examen weinig houvast is te vinden in het programma. Maar bij landelijke invoering is dit op te vangen door het beschikbaar stellen van veel voorbeeldexamens waarmee in ruime mate geoefend kan worden.

In 2007 is het examenprogramma geschiedenis voor havo/vwo volledig veranderd. De tien tijdvakken met hun 49 kenmerkende aspecten zijn ingevoerd en domein A is aangepast. Het gaat bij de kenmerkende aspecten niet om reproduceerbare namen, termen en begrippen, maar om 'oriëntatiekennis', die niet centraal is vastgelegd. Examenkandidaten moeten de kenmerkende aspecten kunnen verduidelijken met hun eigen voorbeelden.

Als overgangsmaatregel (voor onbepaalde tijd) zijn de twee thema's voor het centraal schriftelijk eindexamen gehandhaafd. Alleen op de acht pilotscholen is nu ervaring opgedaan met een havo-examen volgens het nieuwe programma, zonder twee door stofomschrijvingen afgebakende thema's. In 2010 zal voor het eerst een vwo-examen volgens het nieuwe programma worden afgenomen, op dezelfde acht (plus één) pilotscholen. Wanneer het nieuwe examenprogramma op alle scholen verplicht wordt, is op dit moment niet bekend. In de syllabus van 2009 zijn voor het examen van 2010 nog twee thema's, Vietnam en Dynamiek en stagnatie in de Republiek, vastgelegd (zie www.cevo.nl). Op de Cevo-site verschijnt binnenkort een werkversie van een syllabus voor het nieuwe examenprogramma, met een uitwerking van de domeinen en voorbeeldvragen uit de pilotexamens.

UIT HET EXAMENVERSLAG VAN 2008

	vwo	havo	havo
	geschiedenis	geschiedenis	geschiedenis nieuwe stijl
Totaal aantal kandidaten	19065	32833	676
Aantal vragen	28	28	29
P ⁺ -waarde totale steekproef	0,60	0,53	0,60
P ⁺ -waarde, alleen jongens	0,61	0,54	0,62
P ⁺ -waarde, alleen meisjes	0,60	0,52	0,58
Maximumscore	77	76	77
Gemiddelde score	46,4	40,1	46,0
Normeringsterm	0,7	1,5	0,8
Gemiddeld cijfer	6,1	6,2	6,2
Percentage onvoldoendes (<5,5)	26	25	24
Standaardafwijking	9,5	10,2	9,1
Betrouwbaarheid (asympt. GLB)	0,80	0,80	0,80

Bron: http://cito.nl/vo/ce/verslag/eind_fr.htm

FREDERICK TAYLOR. *DE BERLIJNSE MUUR. 13 AUGUSTUS 1961- 9 NOVEMBER 1989.*
(SPECTRUM, UTRECHT 2007), 496 blz., € 39,95.

Hét symbool van de Koude Oorlog, dat was het verdeelde Berlijn van na 1945. De eerste jaren van het conflict vormde de stad een belangrijke reden én plaats voor de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie om elkaar dwars te zitten. Vanaf de Cuba-crisis in 1962 verlegden de grootmachten hun aandacht naar gebieden buiten Europa; de bouw van de Muur had de situatie in Berlijn gestabiliseerd. Maar de stad bleef de barometer van de Koude Oorlog. Dat bleek in 1989: de val van de Muur markeerde het einde van het Oost-Westconflict. In de stad leek alles van de Koude Oorlog samen te komen en de blokkade, de bouw en de val van de Muur vormden dan het begin, het hoogtepunt en het einde ervan.

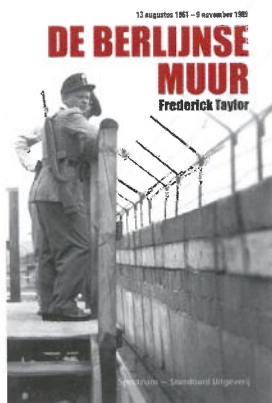
Taylor heeft geen geschiedenis van de Koude Oorlog geschreven; wat er na de oorlog in de voormalige rijkshoofdstad is gebeurd, beschrijft hij vanuit een Berlijns perspectief. En hij doet dat vooral ook journalistiek. Dus met veel ooggetuigenverslagen. En dat geeft een boeiend relaas over het leven in het gedeelde Berlijn.

De ontsnaptingen vanuit het Westen georganiseerd, direct na de bouw van de Muur, brachten de West-Berlijnse burgemeester Willy Brandt in een lastig positie. Natuurlijk sympathiseerde hij met de vluchtelingen. Maar dat ze hulp kregen uit het Westen, vooral als daar ook nog voor betaald was door 'kapitalistische' concerns als dat van Axel Springer of het Amerikaanse NBC, gaf het SED-regime 'de bewijzen' dat er sprake was ordinaire men-

senhandel. En daarmee kon het de spanning weer verder opvoeren. Terwijl hij als burgemeester al tastend op zoek was naar zijn latere *Ostpolitik*; ontspanning om de situatie van de mensen in de DDR, dus ook die in Oost-Berlijn, te verbeteren. Die 'gesponsorde' ontsnaptingen leverden wel spectaculaire taferelen op. Vaak vanuit het Westen gefilmd, want het ging natuurlijk ook om de oplage- en kijkcijfers, ondanks alle retoriek over vrijheid en democratie.

Dat lag anders voor bondskanselier Adenauer. Hij zocht geen toenadering en zeker niet na de bouw van de Muur. Zijn politiek ten opzicht van de DDR en de andere staten van het Oostblok, de *Politik der Stärke*, vastgelegd in de *Hallsteindoctrine*, was vanaf de zomer van 1961 failliet en daarmee was hij door Ulbricht in zekere zin uitgerangeerd. Dat was echter op dat moment nog niet voor iedereen zichtbaar. Maar toen Kennedy in 1963 zijn beroemde toespraak bij het gemeentehuis van Schöneberg ('Ich bin ein Berliner') hield, stonden Adenauer en Brandt daar als twee rivalen achter hem. En Kennedy wist dat. Hij had geweigerd de Bondskanselier na hun ontmoeting in Bonn in zijn vliegtuig mee te nemen naar Berlijn. Dat had kunnen wijzen op een Amerikaanse voorkeur voor de CDU bij de Bondsday-verkiezingen van dat jaar. Ulbricht leek in 1961 de grote overwinnaar. Hij had de DDR gered. Dat het voor nog geen dertig jaar zou zijn, wist toen natuurlijk niemand. Toch was zijn overwinning niet compleet.

Als het aan hem had gelegen dan was niet alleen Oost-Berlijn afgesloten van het Westen, maar was ook West-Berlijn afgesneden van de Bondsrepubliek. Al het verkeer van en naar het westelijk deel van de stad zou langs de grensposten van de DDR moeten lopen. Hij hoopte dat het aparte vredesverdrag van de Sovjet-Unie met de DDR, waar Chroesjtsjov mee schermde, hem daar de mogelijkheden toe zou geven. En dat hij daarmee uiteindelijk ook West-Berlijn in handen zou kunnen krijgen. Maar de Sovjetleider had, zoals zo vaak, alleen maar gedreigd. Toen de Muur er eenmaal stond, verlegde hij zijn aandacht naar andere terreinen. De bouw van de Muur heeft het voortbestaan van de DDR gerekt. Niet alleen omdat de *braindrain* tot staan werd gebracht, maar vooral ook omdat het een enorme bron van inkomsten opleverde: de DDR liet voor alle personen-, telefoon- en postverkeer van West naar Oost flink betalen, daarnaast leverde het vrijkopen door de Bondsregering van politieke gevangenen uit de DDR het bewind in Oost-Berlijn miljarden op. Maar op den duur was al dat geld niet genoeg. Zelfs de leningen van Bonn hielpen niet meer. Tegen het midden van de jaren tachtig was de DDR praktisch failliet. En toen ook de Sovjet-Unie niet meer kon en wilde bijspringen – zoals in 1953 – was het lot van 'het reëel existierende socialisme' op Duitse bodem bezegeld. Het wachten was op de doodsteek en die kwam op 9 november 1989.

Toch leverde Taylors beschrijving van deze periode uit de naoorlogse geschiedenis niet het resultaat op dat je ervan zou mogen verwachten. Daarvoor is zijn stijl te veel op sensatie gericht. Zo maakt hij gebruik van loze *cliffhangers*, blaast hij ieder incident bij de Muur op tot een zaak waarbij 'de veiligheid van de hele wereld aan een draadje hing' en noemt hij het bedrijf van Springer 'de postnazistische

conservatieve pers' en dat kun je toch op z'n minst insinuerend noemen. En wat te denken van homoseksualiteit die bij hem steeds 'welig tiert'? Storender is echter het impliciete verwijt van Taylor dat het Westen niets heeft gedaan tegen de bouw van de Muur. Maar wat dan gedaan had moeten worden, kan hij niet duidelijk maken. Sterker nog: hij doet niet eens een poging. En wij weten natuurlijk

ook waarom. Niemand wilde een oorlog om Berlijn riskeren. Dat hij dat Westerse onvermogen om te reageren niet expliciet behandelt is een kwestie van goedkoop effect bejag. En daarmee doet Taylor zich zelf in dit verder boeiende boek tekort. Met een wat meer zakelijke stijl had hij mij een groot plezier gedaan.

Hans Pols

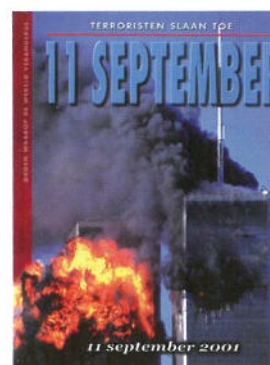
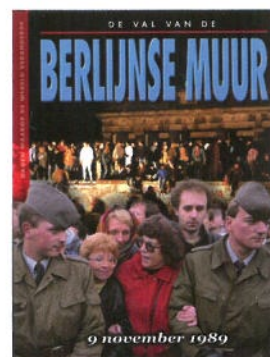
SIMON BEECROFT, *TERRORISTEN SLAAN TOE: 11 SEPTEMBER 2001*; JEREMY SMITH, *DE VAL VAN DE BERLIJNSE MUUR, 9 NOVEMBER 1989*; COLIN HYNSON, *HET BEGIN VAN DE BEVRIJDING: D-DAY, 6 JUNI 1944*; DAVID CULLEN, *DE EERSTE MAN IN DE RUIMTE, 12 APRIL 1961*; FIONA MACDONALD, *DE EERSTE REAGEERBUIJBABY, 25 JULI 1978*; SIMON BEECROFT, *DE VRIJLATING VAN NELSON MANDELA, 11 FEBRUARI 1990*. ALLE DEELTJES UIT DE REEKS *DAGEN WAAROP DE WERELD VERANDERDE*. (BTBLION, LEIDSCHENDAM 2005), 48 BLZ. PER DEEL., € 13,50.

'Waar was je, toen je voor het eerst hoorde dat ...' is een vraag die je als geschiedenisleerling wellicht vaker gesteld krijgt dan anderen. Mogelijk stellen wij onszelf deze vraag, omdat we dan onze leerlingen uit de eerste hand iets kunnen vertellen hoe wij iets hebben ervaren. Als we dan toch om wat feitjes verlegen zitten, dan kan je altijd terecht bij de deeltjes van *Dagen waarop de wereld veranderde*, hoewel de serie natuurlijk voor onze leerlingen is bedoeld. Zoals het een serie betaamt, is de opzet van ieder boek hetzelfde: na een inleiding volgt de voorgeschiedenis. In dit hoofdstuk wordt soms behoorlijk ver teruggeslagen. In het boek over de val van de Muur wordt zeer kort het ontstaan van het kapitalisme en het communisme uitgelegd en het verhaal over Mandela begint met de verhuizing van Bantoesprekende volkeren naar het zuiden van Afrika in de zeven-

tiende eeuw. Daarna volgen een paar pagina's over veranderingen die tot de gebeurtenis zelf leiden. Denk hierbij aan de Palestijnse strijd in Israël en het gebruik van terrorisme als pressiemiddel in het boek over 11 september. Het hoofdstuk 'Het kritieke moment' vormt natuurlijk het centrale deel van de publicaties. Op een achtergrond van zwart wordt per uur en minuut per gebeurtenis in maximaal een tiental regels verteld wat de bewuste dag heeft plaats gevonden. De dag wordt soms – terecht – wat ruim genomen: wat zou de dag van de val van de Muur zijn zonder dat iets wordt gezegd over de spontane afbraak daarvan in de dagen daarna? Waar standaard acht bladzijden worden gebruikt voor 'het moment', verschillen de volgende hoofdstukken per deel enigszins. In een paar pagina's worden de afloop (wat gebeurde er kort daarna?), de gevolgen (wat

gebeurde er op de lange duur?) en de toekomst (hoe zal het zich mogelijk ontwikkelen?) behandeld. De boekjes sluiten af met een chronologische opsomming van de gegevens in het boek, een verklarende woordenlijst en een register.

Voor leerlingen zijn de boekjes, zeker door de laatste drie onderdelen, zeer toegankelijke overzichtswerkjes. Over het algemeen is de tekst simpel (hoewel hier en daar woorden als 'wapenwedloop' uitgelegd hadden mogen worden) en vinden leerlingen een schat aan informatie. De illustraties in de van oorsprong Britse serie zijn veelal goed gekozen. Minder prettig is de nogal drukke bladspiegel: illustraties snijden dwars door de tekst, er zijn losse citaten, blokjes met begrippenuitleg en op de meeste bladzijden worden zeker zo'n tien lettergroottes- en/of typen gebruikt. Inhoudelijk valt de degelijke opzet op. Er is niet gekozen

voor de makkelijkste weg door de gebeurtenis geïsoleerd van de rest van de wereldgebeurtenissen te plaatsen. De dag wordt duidelijk ingekaderd, waarbij ook keuzes worden gemaakt. Zo wordt de aanval op de *Twin Towers* als een botsing van twee

culturen, namelijk de westerse (Amerikaanse) kapitalistische cultuur en de islamitische (Arabische) cultuur geplaatst. *Dagen waarop de wereld veranderde* gaat in op de meer recente geschiedenis. Eén van de boekjes gaat zelfs over een onderwerp

(11-9) waarvan de meesten van uw leerlingen zich nog herinneren dat het heeft plaats gevonden. Het zijn boekjes waarmee u uw onderbouwleerlingen een plezier kunt doen.

Ger Jan Onrust

FIK MEIJER, *OLYMPISCHE SPELEN, EEN HOORCOLLEGE OVER DE GESCHIEDENIS VAN DE SPELEN, VAN DE KLASIEKE OUDHEID TOT NU*.

(HOME ACADEMY, DEN HAAG 2008), 2 cd's, € 19,00.

Als we een zeker landelijk ochtendblad moeten geloven dan is 'demarreren' belangrijker dan 'integreren'. Sport moet boven politiek gaan en als er een sportief evenement is waar dat voor moet gelden dan zijn dat de Olympische Spelen wel. Paradoxaal genoeg zijn die Spelen in de moderne tijd onlosmakelijk verbonden met politiek. In 1916, 1940 en 1944 werden de Spelen vanwege oorlog afgelast en zowel na de Eerste als na de Tweede Wereldoorlog werden de verliezers voorlopig uitgesloten van deelneming. Hitler gebruikte 'zijn' Spelen in 1936 voor de propagandistische doeleinden van zijn nationaal-socialistische bewind en de Sovjet-Unie wilde in 1980 met de Spelen in Moskou bewijzen dat het socialisme superieur was. In 1968 manifesteerde *Black Power* zich voor de hele wereld op de Spelen van Mexico en in 1972 gebruikte de *Zwarte Septemberbeweging* München om de Palestijnse kwestie op de internationale politieke agenda te krijgen. En verder is de geschiedenis van de moderne Olympische Spelen er een van een lange rij van boycotts, zoals die van 1956, 1976 en 1980, of oproepen daartoe, zoals dit jaar nog. Dat was in de oudheid wel anders. Toen gingen

de Spelen altijd door. Er werd een 'godsvrede' afgekondigd. Spelers, trainers en toeschouwers konden veilig naar Olympia reizen en na afloop naar huis terugkeren. Heel lang predikte het IOC amateurisme; 'meedoen was belangrijker dan winnen'. In 1912 werd de Amerikaanse atleet James Thorpe naar huis gestuurd omdat hij zijn sport professioneel zou bedrijven. Hij zou niet de laatste zijn die om die reden zou worden uitgesloten. Wat dat betreft lijken de Spelen van de laatste decennia, nu ook professionals mogen meedoen, meer op die van de oudheid. Ook toen leefden de atleten van hun sport. Niet dat ze op de Olympische Spelen, of op een van de andere kransspelen, zoals de Isthmische of Pythische Spelen, geldprijzen kregen, maar ze konden hun roem op de overal georganiseerde prijsspelen verzilveren. Maar het ging – en dat zal duidelijk zijn – de sporters toen en nu om één ding: winnen. De Olympische Spelen zijn en waren religieus. Wie nu Nike draagt, offert aan Hermes. En dat zelfde doen alle deelnemers en toeschouwers van de moderne, vercommercialiseerde Spelen. De Spelen in de Oudheid waren om Zeus te eren. De Spelen, die

vermoedelijk zes dagen duurden, begonnen met een plechtige processie. En ook de vierde dag was geheel ingeruimd voor religieuze ceremonieën. De laatste dag ten slotte werd gebruikt om de atleten in de tempel van Zeus te huldigen. Medailles kenden de oude Grieken niet. En ook geen Olympisch vuur. Dat kwam er pas met de Spelen van Amsterdam in 1928. Waarna Hitler het in 1936 in Olympia liet ophalen. De Chinezen was een hoop ellende bespaald gebleven zonder deze noviteit. En dan nog iets over de marathon. Dat is geen klassiek Olympisch nummer. Maar bij de eerste moderne Spelen in Athene in 1896 moest dit onderdeel op het programma komen. De lengte van dit loopnummer kon de eerste jaren nogal verschillen. Pas in 1924 kwam de afstand vast te liggen op ruim 42 kilometer; de afstand tussen Windsor Castle en de koninklijke loge in het Olympisch Stadion bij de Spelen van 1908. Al de drukte en gedoe rond de moderne Olympische Spelen doet Fik Meijer aan het eind van zijn hoorcollege verzuchten de Spelen om de vier jaar maar in Griekenland te houden.

Hans Pols

Het St. Bonifatiuscollege organiseert de nascholingsconferentie

'Dynamiek en stagnatie in de Republiek'

Lezingen

Dr. Maarten Prak:

"De Republiek als dynamische samenleving"

Dr. Bas van Bavel:

*"De middeleeuwse wortels van de
Gouden Eeuw van Holland"*

Dr. Renger de Bruin:

"Cultuur en samenleving in de Gouden Eeuw"

Dr. Jan Luiten van Zanden:

"Hoe modern was de economie van de Republiek?"

Dr. Oscar Gelderblom:

*"De eerste moderne economie? Een kwart eeuw
geschiedschrijving over de economie van de Republiek"*

Dr. Erika Kuijpers:

*"Immigratie en sociale verhoudingen; de Anonieme
Massa in de Gouden Eeuw"*

Dr. Joost Jonker:

*"De buitenlandse handel van de Republiek: een stapel
van goederen, informatie en diensten"*

Dr. Elise van Nederveen Meerkerk:

*"Vrije vrouwen? De sociale en economische positie van
vrouwen in de Republiek"*

Dr. Tine de Moor:

*"Eendracht maakt macht? De ontwikkeling van het
gildesysteem en de rol van de gilden in de sociale en
economische ontwikkeling tot het einde van de Republiek"*

De sprekers zullen hun lezingen als PowerPoint met
aanvullend docentenmateriaal aan de deelnemers
ter beschikking stellen.

Workshops

Drs. Floortje Tuinstra (Het Utrechts Archief) en

drs. Hanneke Tuithof (IVLOS):

"Hoe word je een goede regent?"

Drs. Nettie Stoppelenburg (Het Utrechts Archief):

"Hennep teelt in de polder"

Drs. Rutger Stoel (St. Bonifatiuscollege):

*"Enterhaken, kanonskogels en kortelassen; oorlogsvoering
ter zee tijdens de Gouden Eeuw"*

Drs. Nicole Harmsen (St. Bonifatiuscollege) en

drs. Agave Kruijsen:

"Bruikbaarheid historische jeugdboeken in de bovenbouw"

Drs. Inge Smolenaars en drs. Judith Tadema

(St. Bonifatiuscollege):

"Werken met chronologie"

Drs. Dick Hart (Stanislas College):

"Redeloos, radeloos, reddeloos: het Rampjaar"

Drs. Bjorn Wansink (IVLOS):

*"Dynamiek en stagnatie in de Republiek; een 'roadmap'
over verandering en continuïteit"*

Drs. Wens Rupert (St. Bonifatiuscollege):

"Hollandse hegemonie in de wereldeconomie en de VOC"

Het Centraal Museum:

"Kennismaking met de Gouden Eeuw"

Waag Society:

"Een mobiel stadspel maken met het Games Atelier"

In de workshops wordt kant-en-klaar lesmateriaal
gepresenteerd.

Informatie en inschrijving: www.boni.nl/conferentie

Datum & locatie:

31 oktober 2008, St. Bonifatiuscollege
Burgemeester Fockema Andreaelaan 9
3582 KA Utrecht

Het inschrijfgeld bedraagt € 145,- p.p. inclusief digitaal werkmateriaal van lezingen
en workshops, literatuur, koffie/thee, lunch en nascholingscertificaat.

HISTORISCHE ROMAN

Jacqueline Zirkzee

het Heksenhuis

Een manuscript
dat ongelezen moest
blijven

UITGEVERIJ CONSERVE

HISTORISCHE ROMAN OVER HEKSEN-VERVOLGING

Jacqueline Zirkzee schreef op basis van een overgeleverde brief uit 1628 uit het Heksenhuis, een speciale heksenengevangenis in het bisdom Bamberg, een boek over heksenwaan en heksenvervolging in de zeventiende eeuw. Dit deed ze in de vorm van een avonturenroman waarin de hoofdpersonen de misstanden in Duitsland ontvluchtten om naar de betrekkelijke verdraagzame

en veilige Republiek te reizen. Onderweg komen ze de jezuïetenpater Spee, die een traktaat schreef tegen heksenvervolgingen, tegen. Zijn *Cautio Criminalis* speelde een grote rol bij de beëindiging van de heksenjacht. Hoewel niet speciaal geschreven voor de jeugd, is het verhaal zeer geschikt voor middelbare scholieren vanaf een jaar of veertien. Jacqueline Zirkzee, *Het Heksenhuis*. (Conserve, Schoorl 2008), 304 blz., € 19,95.

Nieuw adres Kleiokrant!

Uw bijdrage is welkom! Berichten, nieuwtjes uit het veld en aankondigingen voor activiteiten of tentoonstellingen kunt u voortaan sturen naar kleiokrant@gmail.com.

WANDELING DOOR EEN VERDWENEN BUURT VAN AMSTERDAM

Het is in 2008 precies 125 jaar geleden dat de grachten rond het eiland Vlooyenburg in Amsterdam zijn gedempt. Het eiland wordt gezien als de vroegste vestigingsplaats van Joden in de stad. De demping in 1883 was nodig om plaats te maken voor de drukbezochte markt, tegenwoordig nog altijd aanwezig

op het Waterlooplein. Rond 1970 ging de hele buurt op de schop voor de aanleg van de metro en de Stopera. Met behulp van oude prenten kan de historie van de buurt worden teruggebracht. Op 28 september is er een wandeling van Vlooyenburg tot de Nieuwmarkt door die geschiedenis. Prijs: € 10,-. Voor inlichtingen en reserveringen: 020-6241166 of www.deburcht.org.

TOEKOMST MUSEUM OP INTERNET ONZEKER!

Het museum Arabesk is het eerste en enige museum in Nederland dat geheel aan islamitische kunst en culturen is gewijd. Dit virtuele museum is vierentwintig uur per dag, 365 dagen lang geopend en gratis toegankelijk. Veel van het tentoongestelde ligt in reguliere musea in de depots. Voor dit unieke, laagdrempelige museum

dat een nuttige maatschappelijke taak kan vervullen, dreigt nu sluiting. De Raad voor Cultuur heeft minister Plasterk over een verlenging van de subsidie voorlopig negatief geadviseerd. Dit omdat museum Arabesk niets zou toevoegen aan wat in andere musea al gezien kan worden. Nu is nog de mogelijkheid zelf te oordelen en te reageren.

www.museumarabesk.nl

advertentie

HISTORICUS ROBERT VAN DEN GRAVEN HEEFT ZIJN HART VERPAND AAN ISTANBUL en organiseert al jaren reizen met kleine groepen naar deze prachtige stad. 8 dagen. Vertrek 12 & 19 oktober. Prijs € 925,-

Begin november is er voor het eerst gelegenheid om deel te nemen aan een prachtige trektocht door de Himalaya, Nepal.

Bel 053-4324675 of kijk op www.konstantinopel.org

CANONCLIPS IN DE WEEK VAN DE GESCHIEDENIS GRATIS BESCHIKBAAR

Met Canonclips, korte filmpjes over de Nederlandse geschiedenis, geven IDTV-Docs en ThiemeMeulenhoff alle scholen een extra leermiddel over de Canon van de Nederlandse geschiedenis. In de week voorafgaand aan de Week van de Geschiedenis (12 t/m 19 oktober 2008) ontvangt elke school gratis een set dvd's met deze clips. Deze Canonclips behandelen elk een historische gebeurte-

nis, persoon of thema en kunnen bij de introductie van een les ingezet worden. De clips zijn gemaakt voor drie leeftijdsgroepen: groep 5, 6, groep 7, 8 van de basisschool en klas 1 en 2 van het voortgezet onderwijs. Harrie Geelen tekende voor de animaties en Imme Dros schreef het script voor elke Canonclip. Frank Groothof sprak de teksten in. Het pakket Canonclips maakt integraal deel uit van de Campagne Verleden van Nederland.

www.verledenvannederland.nl

LONDEN-CHRISTCHURCH AIRRACE

Op 8 oktober 1953 vertrok een KLM-vlucht met passagiers, voornamelijk vrouwelijke emigranten, van Londen naar Christ-

church in Nieuw-Zeeland voor de Londen-Christchurch Air Race. Gezagvoerder Han Kooper en zijn bemanning vlogen in een recordtijd van 49 uur en 57 minuten van Lon-

den naar Christchurch met zeven tussenstops en won daarmee de 'handicap'-race. Astrid Nauta maakte een impressie van de race van de DC-6. Aangevuld met archiefma-

teriaal: polygoonjournaal, radio- en krantenverslagen uit die tijd. Uitzending: zondag 7 en 14 september, ca. 11.25-12.00 uur, Radio 1

MUSEA

JOODS HISTORISCH MUSEUM, AMSTERDAM

Rondleiding Religie en Geschiedenis

Het JHM biedt verschillende educatieve programma's, onder andere een rondleiding 'Religie en Geschiedenis'. In de Grote Synagoge maken leerlingen kennis met allerlei aspecten van de joodse religie, zoals de

Tora, het verloop van een synagogedienst en verschillende joodse feestdagen. Een rondleider vertelt hierover. Ook is er een expositie over de geschiedenis van de joden in Nederland van 1600-1900. Waar kwamen de joodse immigranten vandaan en waarom vestigden ze zich in Nederland?

www.jhm.nl

MUSEUM DORESTAD, WIJK BIJ DUURSTED

Romeinse spellen en rondleiding

Aan de splitsing van Rijn en Lek ligt Wijk bij Duurstede. Vroeger lag hier het oude

Dorestad, dat van circa 750 - 850 zijn bloeitijd zou beleven en uitgroeide tot één van de belangrijkste handelssteden van Europa. Door de veranderde loop van de rivieren en plundering door

de Noormannen verloor de stad na 863 zijn betekenis. Het museum heeft een educatief programma, maar het is ook mogelijk een eigen programma op te stellen in overleg met de conservator.

Mogelijk: een combinatie van een fietstochtje langs de Limes, de oude Romeinse grens, museumbezoek en Romeinse spellen.

www.museumdorestad.nl

het Maritiem Museum met de mooiste kaarten en prenten uit de collectie het verhaal van deze avonturiers. Topstuk is de eerste gedrukte kaart van Suriname uit 1671. De kaarten en reisbeschrijvingen laten zien dat het ontdekken van het onbekende gebied en de onherbergzaamheid ervan het nieuwe leven van de kolonisten tot een avontuurlijk, maar ook hachelijk bestaan maakten. De tentoonstelling is tot en met 5 oktober 2008 te zien.

www.maritiemmuseum.nl

MARITIEM MUSEUM,
ROTTERDAM
Op zoek naar eldorado
Hollandse avonturiers

trekken vanaf eind 16de eeuw naar Zuid-Amerika. In het gebied tussen de Amazone en de Orinoco

zou El Dorado liggen; de stad van goud. In de tentoonstelling 'Op zoek naar eldorado' vertelt

HET PHILIPS-KOMMANDO IN KAMP VUCHT

Ook dit schooljaar kunt u uw leerlingen meer laten ontdekken over deze unieke geschiedenis. Er zijn gratis lespakketten beschikbaar voor 2 vmbo-t, 3 havo/vwo en bovenbouw havo/vwo. Leerlingen

gaan aan de slag met digitale lesbrieven waarbij ze intensief gebruikmaken van de informatie op www.philips-kommando.nl. Op deze website kunt u ook andere onderdelen aanvragen, zoals een docentenhandleiding, een dvd ter introductie op de eerste les en het boekje

Licht in het donker. Belevissen en achtergronden. Ook is er een profielwerkstukwedstrijd. Stimuleer uw leerlingen om hun werkstuk over dit onderwerp te schrijven en mee te doen! Bij deze Kleio vindt u hierover meer informatie. U kunt daarvoor ook terecht op

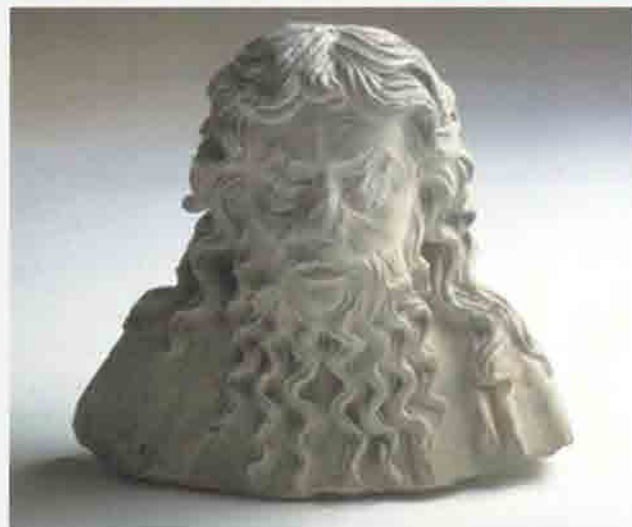
onze website of een mail sturen naar: info@philips-kommando.nl.

Nieuw! De reizende tentoonstelling 'Licht in het donker' kunt u nu voor drie of vier weken onderbrengen in uw eigen school! De tentoonstelling vormt een prachtige aanvulling op het lespakket.

NICOLAÏKERK,
UTRECHT
Beeldhouwkunst voor de Beeldenstorm
Het Centraal Museum in Utrecht presenteert tot januari 2012 een selectie uit de collectie middeleeuwse sculpturen in de Nicolaïkerk. Tot 1550 kende Utrecht een bloeiende beeldhouwkunst. Onder bisschop David van Bourgondië

(1456-1496) bereikte de kunstproductie haar hoogtepunt. Rijke geestelijkheid, adellijke families en welgestelde burgers lieten hun godsvrucht en hun sociale status zien door schenkingen aan de kerk. De collectie geeft een goede indruk van het rijke verleden van Utrecht. Toegang gratis.

www.nicolaïkerk.nl

meer dan 40 jaar maatwerk
voor school- en studentengroepen

0412-481000
BEL EVEN VOOR ONZE REISGIDS!

PARIJS 3-daagse touringcarreïs, heen en terug dagrit, hotel** 3-persoonskamers, douche/toilet, L+O

vanaf
€ 93,95 p.p.

BERLIJN 4-daagse touringcarreïs, heen dag- en terug nachtrit, Jugendhotel, meerpersoonskamers, L+O

vanaf
€ 99,95 p.p.

BERLIJN 3-daagse vliegreis, Weeze - Berlin vv (incl. verplichte taxen!),
Jugendhotel, meerpersoonskamer, L+O

vanaf
€ 172,00 p.p.

LONDEN 3-daagse touringcarreïs, heen dag- en terug nachtrit, youth hostel, meerpersoonskamers, L+O

vanaf
€ 78,25 p.p.

MADRID 4-daagse vliegreis, Eindhoven of Charleroi - Madrid vv (incl. verplichte taxen!),
hostel, meerpersoonskamer, L+O

vanaf
€ 249,00 p.p.

ROME 4-daagse vliegreis, Eindhoven of Weeze - Rome vv (incl. verplichte taxen!),
hotel** 4-6 p.kamers, douche/toilet, L+O

vanaf
€ 219,00 p.p.

FLORENCE 5-daagse touringcarreïs, heen en terug nachtrit, hotel*** Montecatini,
meerpersoonskamers, halfpension

vanaf
€ 177,95 p.p.

PRAAG 4-daagse touringcarreïs, heen dag- en terug nachtrit, hotel**/***, 2-3 p.kamers douche/toilet, L+O

vanaf
€ 112,75 p.p.

IEPER 2-daagse touringcarreïs, heen en terug dagrit, jeugdhotel, meerpersoonskamers, L+O,
incl. programma 'de Grote Oorlog'

vanaf
€ 97,50 p.p.

Genoemde tarieven bij 46-60 deelnemers bij touringcarreizen en vanaf 16 deelnemers bij vliegreis Rome en Madrid
Periode november-februari.

Bij touringcarreizen: elke 16 deelnemer gratis en reisverzekering inbegrepen!

U kiest uw eigen vertrekdatum! Service waar u recht op heeft!

Minder deelnemers? Meer reisdagen? Andere periode? Of een ander reisdoel in Europa?
BEL ONS VOOR EEN VRIJBLIJVENDE OFFERTE OP MAAT!

EUROPA SPECIAAL REIZEN - HET WARGAREN 5 - 5397 GN LITH - TEL. 0412-481000
offerte@europaspecialreizen.nl

www.europaspecialreizen.nl

rijksuniversiteit
 groningen

universitair
onderwijscentrum
 groningen

Nascholing geschiedenis 20 en 27 november 2008

Dynamiek en stagnatie in de Republiek.

Doelgroep: docenten geschiedenis vmbo-havo-vwo
Data: 20 en 27 november 2008.
Tijden: 15.00 – 19.00 uur
Locatie: de Zernikeborg, Nettelbosje 1, 9747 AJ Groningen
Kosten: €135.-- inclusief documentatie en catering
Leiding: P. Holthuis, vakdidacticus geschiedenis UOCG, 0503632872
p.holthuis@rug.nl

Donderdag 20 november 2008

15.00 – 15.20 uur: inloop
15.20 – 15.30 uur: introductie door dr. Paul Holthuis
15.30 – 16.40 uur: lezing door dr. J.W. Veluwenkamp en discussie
16.40 – 17.00 uur: pauze en boekenmarkt
17.00 – 18.00 uur: lezing door prof. dr. J.W. Koopmans en discussie
18.00 – 19.00 uur: lezing door prof. dr. J.F.J. Duindam en discussie

In de voordrachten wordt de hoofdvraag *Hoe kan het dat de Republiek een zo lange periode van welvaart meemaakte in de zeventiende en achttiende eeuw?* aan de orde gesteld aan de hand van de drie invalshoeken voor dit onderwerp: de markt, de overheden en de sociale verhoudingen.

Donderdag 27 november

15.00 – 15.20 uur: inloop
15.20 – 15.30 uur: introductie door dr. Paul Holthuis
15.30 – 16.45 uur: 1^e ronde workshops
16.45 – 17.00 uur: pauze en wisseling
17.00 – 18.15 uur: 2^e ronde workshops
18.15 – 19.00 uur: afronding, uitdeling certificaten, borrel.

De workshops worden door specialisten en collega's gegeven en richten zich o.a. op activerende didactiek en het examen, werken met primaire bronnen voor het examen, (de voorbereiding op) het examen, leren van elkaar. Nadere invulling volgt.

Aanmelden: via de website: www.rug.nl/uocg/index

Sluitingstermijn 14 november 2007.

Contact en meer informatie
Universitair Onderwijscentrum Groningen
Scholing en Professionalisering (050-3632000/6605)
Postbus 800, 9700 AV Groningen

Beste docent(e) geschiedenis,

De volgende didactiekconferentie staat alweer voor de deur. Wij nodigen jullie graag uit voor enkele inspirerende dagen. De conferentie vindt dit jaar plaats op 13, 14 en 15 november op landgoed Huize Bergen te Vught. Het thema zal zijn: Kleio bij de tijdvakken.

Programma

Startersconferentie op donderdag 13 en vrijdag 14 november

Deelnemers kunnen onder andere de volgende workshops verwachten.

- Historisch redeneren. De workshop wordt door het Landelijk Expertisecentrum Mens en Maatschappijvakken verzorgd.
- Toepasbaarheid van het lesmateriaal op de website van Anno. Deze workshop wordt door Anno zelf verzorgd.
- Wilbert Landman, een ervaren docent zal een van zijn favoriete lesideeën met ons delen.

Didactiekconferentie op vrijdag 14 en zaterdag 15 november

Deelnemers van de didactiekconferentie kunnen onder andere de volgende workshops verwachten.

Activerende werkvormen, verzorgd door het Landelijk Expertisecentrum Mens en Maatschappijvakken.

Toetsvragen maken, verzorgd door Stefan Boom van het CITO.

Oriëntatiekennis, binnen of naast het thema?

Doorlopende leerlijnen vanaf klas 1 tot klas 4-6, verzorgd door Geert Besouw en Hanneke Tuithof.

Verder worden er lezingen gehouden door onder andere de heer Andriessen en Thomas von der Dunk. Ook dit jaar is er een leermiddelenmarkt. EPN, ThiemeMeulenhoff, NijghVersluys, Malmberg en Noordhoff zullen hun nieuwste lesmethodes tonen. De kleinere uitgeverijen zijn ook van de partij met aanvullend materiaal voor de geschiedenislessen.

Kosten en aanmelding

Kosten starters

Lid:	195 euro
Niet-lid:	245 euro
Doorstarters (do t/m za)	345 euro

Kosten gevorderden

Lid:	295 euro
Niet-lid:	345 euro

Voor dit bedrag wordt u ook voorzien van logies, maaltijden en koffie/thee tussendoor.

LET OP! Er is dit jaar slechts een beperkt aantal plaatsen beschikbaar. Houd de website van Kleio in de gaten voor het definitieve programma en meld je zo snel mogelijk aan. Aanmelden kan via Jan-Richard van Houten: jr.vanhouten@veluwscollege.nl

De Didactiekconferentie wordt georganiseerd door de Didactiek- en Activiteitencommissie van de VGN.

Nieuw

Vrijheid

Stof tot nadenken

Vrijheid is een nieuw project van Schooltv en het Nationaal Comité 4 en 5 mei. Vrijheid laat leerlingen door middel van korte clips kennismaken met het thema vrijheid. De clips bieden stof tot nadenken!

Aanvullende lesstof voor geschiedenis, maatschappijleer en het leergebied mens & maatschappij in de onderbouw vmbo, havo en vwo.

- TV-aflevering van 15 min., eenvoudig in te passen in uw les
- Met gratis digitale lesbrief
- Met bijbehorend online materiaal op de Schooltv-beeldbank, Teleblik en Eigenwijzer.nl
- Voor een complete thema-les over vrijheid
- In te zetten naast uw reguliere lesmethode

Uitzenddatum op Nederland 2 > donderdag 9 oktober van 9:45 tot 10:00 uur

www.schooltv.nl/vrijheid_docent

SCHOOLTV